

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
**Eski Rejimin Düşüşü ve
Yeni Rejimin Kuruluşu**

23 Temmuz ve sonrasında Türkiye'nin siyasal yapısındaki değişikliği meydana getiren olayların alışlagelmiş değerlendirilmelerinde, dönüşümün devrimci karakteri ya hepten unutuldu, ya da dönüşümün bu yönüne gereken önem verilmedi. Bugüne kadar 1908 Devrimi üzerine yapılmış akademik çalışmalarda, 23 Temmuz sonrasında devlet aygıtında meydana gelen değişikliklerin –eğer olmuşsa– herhangi bir tepki sonucu olmadan, sarsıntısızca gerçekleştiği ve bu değişikliklerin kurulu devlet düzeninde hiçbir aksamaya yol açmadan yapıldığı düşüncesi egemendir. Bu olayların, kelimenin tam anlamıyla bir devrim olduğu olgusunu görmezden gelen tarihçiler, doğal olarak anayasal düzenin ilânından hemen sonra bürokraside ne gibi değişiklikler olduğuyla hiç ilgilenmemişlerdir. Devlet aygıtında meydana gelen büyük değişikliği önemsememe –ve hatta, yadsıma– dolaylı olarak tüm sürecin 'tepeden inme' bürokratik bir 'reform hareketi' olduğu savını doğrulamaya yaramıştır.

Bu bölümde, çok sayıda kanıtla, Devrim'den sonra devlet aygıtının bütünüyle çöktüğü ve sivil ve askerî bürokrasinin

yüksek kademelerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ısrarı ve denetimiyle yoğun bir 'temizlik' harekâtına girişildiği görülecektir. Kuşkusuz, eski rejimin önde gelen ve mutlakiyetçi rejim altında ülke işlerini hiç hesap vermeksizin kendi bildikleri ve istedikleri gibi yürüten paşalarının görevlerine topluca son verilmesine karşı direniş vardı. Aynı zamanda sayıları yüzlerle ve binlerle ifade edilen ve bürokrasi içinde işgal ettikleri yeri yeteneklerinden çok akraba ilişkilerine borçlu daha alt düzey memurlar da yeni rejime karşıydılar. Devrim'in ilk başlarında -23 Temmuz'u izleyen ilk aylarda- İttihadcılar devlet aygıtında bu büyük değişiklikleri yapacak kadar güçlüydüler.

Eski monarşist bürokrasinin bütünüyle gözden geçirildiği ve tamamıyla farklı bir bürokrasiyle yer değiştirdiği -ki bu değişiklik İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yapabildiğince olmuştur; çünkü, hükümetin tamamının denetimi Cemiyet'in elinde değildi- kanıtlarla doğrulanabiliyorsa, 'hareketin' "tepeden inme" olduğu ve hele hele sivil ve askeri bürokrasinin üst kademelerinde yer alanların bu reformların uygulayıcısı oldukları safatasını savunmak pek mümkün değildir. Anayasal düzenin kurulması aşamasında, bürokrasinin önderliğinden ya da yüklendiği olumlu bir rolden söz edilemez. Harekete önderlik etmeleri bir yana, ne askeri ne de sivil bürokrasinin harekete katkısı olduğu söylenebilir. Hiçbir üst düzey bürokrat teklif edilen değişikliklere karşı heyecan duymazken, bazıları Anayasa'nın ilânının tamamıyla karşısında yer aldılar.

Mutlakiyetçi düzenin güvenilir devlet adamları olan sivil ve askeri paşalar yeni düzenin gadrine uğrayan ilk bürokratlar oldular. Devrimin eski düzene, eski düzenin temel dayanağı olan monarşist bürokratik yapıya ve bu yapının temsilcileri olan paşalara hoşgörüsü hiç yoktu. Bu paşaların yönetimden ve siyaset sahnesinden geçmişte yaptıkları yüz

kızartıcı işler nedeniyle haklı olarak uzaklaştırılmaları eğer şimdiye kadar hikaye edilmediyse, bu yine geleneksel tarihçilerin 1908'deki düzen değişikliği ve bu değişikliğin meydana getirdiği toplumsal düzeni temeline kadar sarsan ve sonraki olaylarda etkisi görülen son derece önemli olguları gözardı etmesinin bir sonucudur. 1909 Baharında -31 Mart'ta- ve daha sonra mutlakiyetçi eski düzeni geri getirmeyi amaçlayan karşı-devrim teşebbüslerini ve bu karşı-devrim hareketlerinin neyi amaçladığını daha iyi anlayabilmek için Devrim'den hemen sonra neler olduğunu bilmemiz son derece önemlidir.

Abdülhamid rejimi çeşitli ayaklanmaları askeri güçle bastırabildiği sürece, kitlelerde gitgide büyüyen hoşnutsuzluğu görmezlikten gelmeye çalıştı. Fakat, Temmuz ayı başında artan başkaldırma hareketleri ve gerek sivil, gerekse askeri otoritelerin olaylarla artık başa çıkamaması, Sultan ve mutlakiyetçi hükümeti yeni politikalar üretmeye zorladı. Makedonya'daki ayaklanmalar başkentteki hükümet çevrelerinde kaygı yaratınca, Abdülhamid kendisine karşı olduklarını bildiği Kâmil ve Said Paşaları 11 Temmuz 1908'de Yıldız Sarayı'na çağırıp onlarla uzun uzadıya görüşerek, bunalıma bir çözüm aramaya başladı. Her ikisi de geçmişte uzun süreler bürokrasinin değişik kademelerinde sorumluluk almış ve Sadr-ı Âzamlık yapmış olan bu paşalar devlet yönetiminde deneyim sahibiydiler. Ancak, mutlakiyetçi çevrelerce 'liberal' fikirlere sahip oldukları varsayılan Kâmil ve Said Paşalar bu yüzden, uzun süredir etkin siyasetten uzak tutuluyorlardı. Devletin içine düştüğü bu kritik anda ise bu paşaların görünürdeki 'liberal' şöhretleri, mutlakiyetçi rejimin işin içinden en az zararla çıkabilmesi için olumlu olarak kabul edilmekteydi.

11 Temmuz'da Saray'da yapılan toplantıda Abdülhamid,

paşalardan siyasal durumu ve alınması gereken tedbirleri içeren ortak bir rapor hazırlamalarını istedi. Abdülhamid, ortak raporu okuduktan sonra, paşaları 22 Temmuz'da –ayrı ayrı– tekrar Saray'a davet ederek, her ikisini de, yapılması düşünülen değişiklikleri gerçekleştirmek üzere yeni kurulacak bir hükümette Sadr-ı Âzam olarak görev almaya çağırıldı.¹ Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzamlığı reddedip ancak Meclis-i Vükela Memuru –bugünkü deyişle, 'Devlet Bakanı'– olarak hükümete girmeyi kabul etmesi üzerine Abdülhamid, aynı gün yeni kabineyi kurması için yerine Said Paşa'yı atadı.²

Kabinedeki bu değişiklik halkı yatıştırmak ve kamuoyundaki hoşnutsuzluğu gidermek içindi; hükümetin işleyiş biçimini değiştirmek gibi bir amacı yoktu. Yeni kabine, aşağı yukarı, eskisiyle aynıydı. Yerine Ömer Rüsdü Paşa'nın geldiği eski Harbiye Nazırı Serasker Mehmed Rıza Paşa dışındayken, onsekiz yıldan beri Şeyh-ül İslâm olarak hükümette bulunan ve aşırı monarşist fikirleri olduğu bilinen Cemaledin Efendi ile diğer kabine üyeleri makamlarını koruyorlardı. Kâmil Paşa yeni kabinede Meclis-i Vükela Memuriyeti ile görevlendiriliyordu.³

1 İbnülemin Mahmud Kemal Inal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s.1060.

2 İbnülemin Mahmud Kemal Inal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, ss.1060-1061; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, ss.9343-9344; "Die Wiedereinführung der Verfassung in der Türkei," *Vossische Zeitung*, 25 Temmuz 1908, Sabah Baskısı, s.2.

3 İbnülemin Mahmud Kemal Inal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s.1061; "Die Wiedereinführung der Verfassung in der Türkei," *Vossische Zeitung*, 25 Temmuz 1908, Sabah Baskısı, s.2. Said Paşa Kabinesi'nde Hasan Fehmi Paşa Şura-yı Devlet Riyaseti'ne, Tevfik Paşa Hariciye Nezareti'ne, Memduh Paşa Dahiliye Nezareti'ne, Zeki Paşa Tophane-i Âmire Müşirliği'ne, Mehmed Ziya Paşa Maliye Nezareti'ne, Zihni Paşa Ticaret ve Nafia Nezareti'ne ve Haşim Paşa Maarif-i Umumiye Nezareti'ne getirilmişlerdi (Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, ss.9344-9345). Londra'da yayınla-

Saray'a gelen sayısız telgraftan da anlaşılacağı üzere, Kabine'nin önündeki en önemli konu Kanun-u Esasi'nin uygulanması ve parlamenter rejimin kurulmasıydı.⁴ Kabinenin 24 Temmuz'da Saray'da yaptığı toplantıda durumun eskisi gibi gidemeyeceğinin farkında olan Said Paşa ve diğer kabine üyeleri, istemeyerek de olsa, halka, hükümetin gelecekteki biçimiyle ilgili birtakım –muğlak– sözler verilmesinde birleştiler.⁵ Kanun-u Esasi'nin otuz yıldan sonra tekrar yürürlüğe girmesini kabul etmelerindeki en büyük etken, 23 Temmuz'da Makedonya'nın kurtarılmış çok sayıda şehir ve kasabasında halkın bir oldu-bittiyle Kanun-u Esasi'yi –ve dolayısıyla yeni anayasal düzeni– fiilen ilân etmiş olmasıydı.

Kanun-u Esasi'nin uzun bir aradan sonra tekrar yürürlüğe konması ve yeni bir anayasal düzenin kurulmasına rağmen, eski monarşist hükümet hâlâ görevdeydi. Bu durum İttihadçılar ve halk arasında büyük huzursuzluğa neden oldu.

nan *Daily News* gazetesinin Türkiye'deki değişiklik ve yeni kabinede Said ve Kâmil Paşaların bulunmasıyla ilgili yorumu ilginçti: "Bu sefer bütünüyle iç durumun zaruretiyle meydana gelen değişikliklerin ortaya çıkmasında yabancı etkisinin rol oynamadığına inanılmaktadır. Fakat, tabiatıyla, değişiklikler İstanbul'daki yabancı güçlerin nüfuzunu etkilemektedir. Ferid Paşa'nın görevden alınması Almanya'nın Türkiye üzerinde [şimdiye kadar süregelen] olağanüstü nüfuzuna vurulmuş ciddi bir darbedir. Kabineye Said ve Kâmil Paşaların girmesi İngiliz nüfuz ve prestijinin yeniden Türkiye'de egemen olması anlamına gelmektedir" (*Daily News*, 25 Temmuz 1908).

- 4 Mehmed Salahaddin, *Bildiklerim: İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Maksad-ı Teşis ve Suret-i Teşhili ve Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin Sebeb-i Felâket ve İnkisamı*, s.11. Ayrıca bkz., Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri*, 5, ss.151-152 ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, ss.9345-9349.
- 5 Said Paşa, *Hatırat*; Kâmil Paşa, *Said Paşa'ya Cevabları* ve Memduh Paşa, *Tasvir-i Ahval, Tenvir-i Istikbal*'den nakleden, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, ss.1061-1063. Ayrıca bkz., Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, ss.9349-9352.

Said Paşa'nın, nefret edilen bir Saray hafiyesi olan Beyoğlu Mutasarrıfı Hamdi Bey'i 27 Temmuz'da Zabtiye Nezareti'ne ataması, paşanın gerçek niyetlerinden zaten kuşku duyan halkı iyice huzursuzluğa itti.⁶ 28 Temmuz tarihli *Servet-i Fünun*'da, Şeyh-ül İslâm Cemaleddin Efendi'nin damadı Cemil [Topuzlu] Bey'in bu atamaya şiddetle karşı çıkan açık mektubu yayınlanırken, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden Hüseyin Cahid [Yalçın] da aynı gazetedeki başyazısında atamayı son derece sert bir dille eleştiriyordu.⁷ Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın *Servet-i Fünun*'daki başyazısı halktaki eski rejime karşı nefreti alevlendirmekte son derece başarılı oldu.⁸ Basında kendisine karşı yürütülen kampanyaya dayanamayıp istifa eden Hamdi Bey, 30 Temmuz günü öğleden sonra, bazı belgeler almak için geri döndüğü Bab-ı Âli'de, Kürd hamallar tarafından saldırıya uğradı ve tartaklandı.⁹ Eski rejimin nazırlarının azlini isteyen halk gösterileri bu olayla bitmeyip devam etti. 1 Ağustos'ta meydana gelen olayların en büyüğü, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa'nın görevden alınmasını isteyen düşük rütbeli Bahriye zabıtları tarafından gerçekleştirildi. Erkân-ı Harbiye Reisi Mehmed Rifat Paşa ve Şura-yı Bahriye Reisi Mehmet Paşa'yı ziyaret eden bir grup delege, Hasan Rami Paşa

6 Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, 2, ss.8-9; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9408; "Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung," *Vossische Zeitung*, 27 Temmuz 1908, Akşam Baskısı, s.1.

7 Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, 2, ss.11-12; "Ansprache des Sultans an das Volk: Stimmung in Konstantinopel," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 29 Temmuz 1908, Sabah Baskısı, s.3. Ayrıca bkz., Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9409.

8 Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, 2, ss.12-13.

9 "The Sultan and the New Movement," *The Times*, 1 Ağustos 1908, s.7; ve "Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung," *Vossische Zeitung*, 2 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.2.

gibi bir dolandırıcının adil ve anayasal bir rejim kurulmasından sonra görevde nasıl kalabildiğini sordular. Bu sert tepki sonucu Hasan Rami Paşa için istifa etmekten başka çıkar yol kalmadı. İstifasını sunmak için Bab-ı Âli'ye gelen Hasan Rami Paşa, kapı önünde bekleyen kalabalık tarafından yuhalandı.¹⁰ 2 Ağustos tarihli *Tanin*, Bahriye Nezareti ile ticarî ilişkileri olan ünlü tüccar Yazıcızade Hakkı Bey tarafından yazılmış ve Hasan Rami Paşa'yı yedi bin Lirayı zimmetine geçirmek ve 'mübayaat-ı resmîyeye fesad karıştırmak'la suçlayan bir yazı yayınladı.¹¹

Diğer nazırların durumları da pek farklı değildi. İttihad ve Terakki Cemiyeti yanlısı *Tanin* gazetesi sayfalarında Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'ya yirmi bin Kuruş tutan maaşını almaya hâlâ hakkı olup olmadığı sert bir dille soruluyordu.¹²

1 Ağustos'ta nazırların birer birer çekileceğine dair söylentiler dolaşıyordu. Nitekim bu söylentilerden biri o gün doğrulandı: Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa istifa edeceğini açıkladı. Şeyh-ül İslâm Cemaleddin Efendi'nin de istifa etmeyi düşündüğü söylentiler arasındaydı.¹³

Halkın protestosuyla birlikte, *Tanin*'in tek tek nazırlar üzerine yaptığı baskı istenilen sonuca ulaştı ve Said Paşa Kabinesi 1 Ağustos günü toplu olarak istifa etti. Said Paşa, hükümeti kurmakla yeniden görevlendirildi. Sadr-ı Âzamlığı kabul eden Paşa, yeni kabine ile birlikte hükümet programını içeren Hatt-ı Hümayûn'u hazırladı.

1 Ağustos'taki yeni Hatt-ı Hümayûn'da Sultan'ın Kanun-u Esasî'yi yürürlüğe koyma kararlılığı ve parlamentoyu top-

10 "Bahriye Nazırı," *Tanin*, 20 Temmuz 1324/2 Ağustos 1908, s.4.

11 "Bahriye Nazırının İhtilâsları," *Tanin*, 20 Temmuz 1324/2 Ağustos 1908, s.4.

12 "Dahiliye Nazırı Gidiyor," *Tanin*, 20 Temmuz 1324/2 Ağustos 1908, s.4.

13 "Hepsi Gidiyor!," *Tanin*, 20 Temmuz 1324/2 Ağustos 1908, s.4.

lantıya çağıracağı niyeti olduğu yer alıyordu. Hatt-ı Hümayûn'da ayrıca, ırk ve din ayrımı olmaksızın, tüm vatandaşların yasalar önünde eşit sayılacağı, suçu kanıtlanmadan ve yargılanmadan hiç kimsenin tutuklanıp hapsedilmeyeceği, hafiyeliğin ortadan kaldırılacağı, tüm vatandaşlara hükümet engeli olmaksızın yurtiçi ve yurtdışına seyahat hakkı verileceği, herkese serbest toplanma hakkı tanınacağı, basın sansürünün kaldırılacağı ve herkesin özgür eğitim hakkı olduğu yer alıyordu.¹⁴ Hatt-ı Hümayûn'da yer alan bu maddeler, kamuoyunun, özgürlükleri tanıyan yeni Kanun-u Esasi'nin resmen ilânından hemen sonra uygulanmasını görmek istediği değişikliklerdi. Mutlakiyetçi düzendeki kısıtlamaları kaldıran tüm bu maddelere karşın, Hatt-ı Hümayûn'da Sultan'ın Harbiye ve Bahriye Nazırlarını atamadaki mutlak hakkını koruyan bir madde varlığını koruyordu.¹⁵ Bu madde Kanun-u Esasi'nin özüne ve ruhuna tamamen aykırıydı.¹⁶

14 4 Receb 1326/1 Ağustos 1908 tarihli "Hatt-ı Hümayûn" (İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadırazamlar*, ss.1069-1071). Hatt-ı Hümayûn'un 3 Ağustos 1908'de *The Levant Herald and Eastern Express*'de çıkan Fransızca çevirisinin metni için bkz., "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.119-120; ve "Hatt Impérial relatif à la mise en vigueur de la Constitution," Adrien Biliotti ve Ahmed Sedad (Der.), *Législation Ottomane depuis de Rétablissement de la Constitution*, 1, ss.9-10. Ayrıca bkz., "An Imperial Rescript," *The Times*, August 3, 1908, s.5. Hafiyeliğin kaldırıldığına dair 17 Temmuz 1324/2 Receb 1326 [30 Temmuz 1908] tarihli İrade metni için bkz., Adrien Biliotti ve Ahmed Sedad (Der.), *Législation Ottomane depuis de Rétablissement de la Constitution*, 1, ss.4-8.

15 "Hatt-ı Hümayûn," Madde 10 (İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadırazamlar*, s.1070).

16 Said Paşa'nın sekreterliğini yapan Mahmud Kemal İnâl'in ifadesine göre, Hatt-ı Hümayûn'u Paşa'nın talimatları doğrultusunda yazarken bu maddeyi anayasaya aykırı bulduğunu söylemiş, ancak Said Paşa bu maddede bir değişiklik yapmayarak maddenin Hatt-ı Hümayûn'a aynen geçirilmesini emretmişti (İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadırazamlar*, ss.1066-1067).

Abdülhamid'in yeni Kabineyi onaylamasından sonra, Hatt-ı Hümayûn halka duyurulmak üzere 1 Ağustos gecesi Bab-ı Âli'ye gönderildi. Hatt-ı Hümayûn'u Bab-ı Âli'ye getiren İkinci Mabeynci Nuri Paşa, Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa sanılıp halk tarafından yuhalandı; daha sonra, Hatt-ı Hümayûn'u getirenin Nuri Paşa olduğunu anlayan halk, Paşayı alkışlayarak, Hatt-ı Hümayûn'u dinlemek üzere Bab-ı Âli'nin ana avlusuna doğru yürüyüşe geçti.¹⁷

Bab-ı Âli'deki topluluk, Hatt-ı Hümayûn'u ilk başlarda heyecanla karşıladıysa da, Harbiye ve Bahriye Nazırı'nın atanma yetkisini Sultan Abdülhamid'e veren Hatt-ı Hümayûn'un 10. Maddesi halk arasında huzursuzluk yarattı. 1876 Kanun-u Esasi'sinin 7. ve 27. Maddelerine göre, Sultan yalnızca Sadr-ı Âzam ve Şeyh-ül İslâm'ı atayabiliyor, kabinenin diğer üyeleri Sadr-ı Âzam tarafından seçilip, Hatt-ı Hümayûn'la onaylanıyordu.¹⁸

Halk, Sadr-ı Âzam Said Paşa ve Sultan Abdülhamid'in yaptığını ihanet olarak görüyor, olayı basınla birlikte protesto ediyordu.¹⁹ 1 Ağustos gecesi Hatt-ı Hümayûn'un okunmasında Bab-ı Âli'de hazır bulunan Şeyh-ül İslâm Cemaleddin Efendi bile, 10. Maddeye tepki gösteriyor ve daha hükümetteki ilk icraatında Kanun-u Esasi'yi ihlâl eden Sadr-ı Âzam ile birlikte siyasal sorumluluğu paylaşmayı kabul etmeyeceğini söylüyordu.²⁰ Halkın kendisini, yoğun olarak merkezleşmiş, mutlakiyetçi monarşiden kurtulmuş

17 Tanin, 21 Temmuz 1324/3 Ağustos 1908, s.3 ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s.1067.

18 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 4 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.45 içinde.

19 Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, 1888-1923, 2, s.30.

20 Mehmed Cemaleddin, *Siyasi Hatıralar*, 1908-1913, ss.39-40 ve Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, 1888-1923, 2, s.31.

sandığı sırada, monarşistlerin askeriye üzerindeki denetimi elde tutma istekleri açıkça anlaşılıyordu.²¹

Said Paşa Kabinesi 1 Ağustos gecesi açıklanmış ve ertesi gün Saray'da yemin töreni yapılmıştı.²² Cemaleddin Efendi Şeyh-ül İslâm olarak göreve devam ediyordu. Bir önceki Said Paşa Kabinesi'nde Adliye Nazırı olan Abdurrahman Paşa ve Kâmil Paşa Meclis-i Vükela Memuriyetlerine atanmışlardı. Harbiye Nazırı Ömer Rüşdü Paşa ve Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, kamuoyunun göstermiş olduğu tepkiye rağmen görevlerine yeniden atandılar. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Maarif-i Umumiye Nazırı Hakkı Bey yeni kabinede de makamlarını korumuşlardı. Eski Şura-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa Adalet Nezaretine, Techizat-ı Askeriye Nazırı Hacı Akif Paşa Dahiliye Nezaretine, Hariciye Nezaretine Müsteşarı Naum Paşa Nafia Nezaretine, Ticaret ve Sınayi Nezaretine Defter-i Hakani Nazırı Ziya Paşa Ticaret Nezaretine, Memurin-i Mülkiye Komisyonu Reisi Tevfik Paşa Ziraat, Maadin ve Orman Nezaretine, Sadaret Müsteşarı Mehmed Ali Paşa Evkaf-ı Hümayün Nezaretine, Maliye Nezaretine Müsteşarı Ragıp Bey Maliye Nezaretine, Rumeli Vilayati Maliyesi Komisyonu üyesi Ata Bey, Telgraf ve Posta Nezaretine, Evkaf-ı Hümayün Nazırı Turhan Paşa Şura-yı Devlet Riyasetine, Divan-ı Hümayün'da yüksek rütbeli bir bürokrat olan Ziya Bey Sadaret Müsteşarlığına atandılar.²³

21 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 4 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.45 içinde ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.23.

22 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.23; ve "Yeni Heyet-i Vükela," *Tanin*, 21 Temmuz 1324/3 Ağustos 1908, s.1.

23 "Yeni Heyet-i Vükela," *Tanin*, 21 Temmuz 1324/3 Ağustos 1908, s.1; "Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung," *Vossische Zeitung*, 3 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve "The Ministry," *The Times*, 3 Ağustos 1908, s.5. Ayrıca bkz., Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, ss.9362-9363.

Genel kamu Kabinenin geçici olduğu yönündeydi. Kimi atamalar, eleştirilere yol açarken, 31 Temmuz'da Bahriye zabıtlarının aleyhinde gösteri yaptığı Hasan Rami Paşa'nın, yeni kabinede yine Bahriye Nazırı olarak görev alması hayretle karşılandı.²⁴ Yeni kabinedeki nazırların hemen hemen hepsinin yüksek düzey monarşist bürokratlar arasından seçilmiş olması kamuoyu ve İttihadcılar tarafından iyi karşılanmamıştı.²⁵ Hüseyin Cahid [Yalçın]'ın başyazarlığını yaptığı, yeni kurulan ve İttihad ve Terakki Cemiyeti yanlısı günlük gazete, *Tanin*, atamaların yetenek ve beceri yerine, yine bürokraside rütbeyi esas alan eski yollarla yapıldığını yazdı. Başyazıdaki başlıca alay konusu, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa idi. Yalçın başyazısında, daha birkaç gün önce, Bahriye zabıtları ve halkın, aleyhinde gösteri yaptığı Hasan Rami Paşa'nın, eski Harbiye Nazırı Serasker Mehmed Rıza Paşa'dan da dolandırıcı olduğunu ve böylesine ağır suçlanan ve bu suçlamaları da temizlemek üzere yargı önüne çıkmaya cesareti olmayan bir askerinin yeni kabinede yeri olamayacağını belirtti. Yalçın'a göre, "hiçbir zaman arkasından "Yuha" çağrıldığı halde istifasını vermeyen bir asker, kendisine irtişa isnad edildiği halde namusunu temizlemeyen bir Nazır, Heyet-i Vükela arasında bulunamaz." Hasan Rami Paşa'yı kabinede tutmak, kabinenin tamamına karşı güvensizlik yaratıyordu. Diğer nazırların hiçbiri yolsuzlukla suçlanmıyordu; sadece gereken reformları yapmak için gereken güce sahip olmadıkları yönünde görüşler vardı. *Tanin*'deki başyazıda bu yüzden alay konusu olan nazırlar arasında, Maliye Nazırı Ragıp Bey, Ziraat, Maadin ve Orman Nazırı Tefrik Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Turhan Paşa bulunuyordu. Yalçın bu nazırlardan, "artık bir işe yaramaz, la-

24 "The Ministry," *The Times*, 3 Ağustos 1908, s.5.

25 "Turkey," *The Times*, 4 Ağustos 1908, s.5.

kırdı edilemez hale gelmiş, kanları kurumuş kimseler” olarak bahsetmekteydi. *Tanin*'deki başyazıda kendisinden övgüyle söz edilen tek nazır, Maarif Nazırı Hakkı Bey idi. Yalçın, Hakkı Bey'in, kabinede “milletin itimad edebileceği yeğâne zat” olduğuna dikkat çekiyordu.²⁶

Tanin yalnızca kabineyi değil, kabinenin kuruluş biçimini de eleştiriyordu. Yeni kabinenin kuruluşundaki en önemli sorun, Bahriye ve Harbiye Nazırlarının bizzat Sultan Abdülhamid tarafından atanmasıydı. Kanun-u Esasi'nin 7. ve 27. Maddeleri son derece açıktı; Sultan yalnızca Şeyh-ül İslâm ve Sadr-ı Âzam'ı atayabilirdi, diğer nazırları atama yetkisi yoktu. 3 Ağustos tarihli *Tanin*'deki imzasız başyazıda, bu durumun halkın güvenini daha en baştan sarstığı belirtiliyor ve halkın parasını zimmetine geçirmekle suçlanan Hasan Rami Paşa'nın, doğrudan Abdülhamid tarafından nazır olarak atanması kınanıyordu.²⁷ *Tanin*'in 4 Ağustos tarihli sayısındaki imzasız başyazı ise, Bahriye ve Harbiye Nazırlarının atanmalarının Kanun-u Esasi'ye aykırılığını tekrarlayarak yeni kabineyi eleştirmeye devam ediyordu.²⁸

Yeni kabineye karşı olan yalnızca basın değildi; nazırlardan halk da hiç memnun değildi. 3 Ağustos'ta Bab-ı Âli'ye gelen Maliye Nazırı Ragıp Bey, binanın önünde toplanmış kalabalık tarafından yuhalandı.²⁹ Dahiliye Nazırı Hacı Akif Paşa, kabine listesine ismi yazılmadan önce kendisine danışılıp, onayının alınmadığını neden göstererek 3 Ağustos'ta

26 Hüseyin Cahid [Yalçın], “Biz Heyet-i Vükela'ya Bakalım,” *Tanin*, 21 Temmuz 1324/3 Ağustos 1908, ss.1-2. Bu uzun başyazının özet metni için bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918,” *Fikir Hareketleri*, 3 (25 Ekim 1934-18 Nisan 1935), s.375.

27 “Kanun-u Esasi ve Yeni Hatt-ı Hümayûn,” *Tanin*, 21 Temmuz 1324/3 Ağustos 1908, s.1.

28 “Kanun-u Esasi ve Yeni Hatt-ı Hümayûn Meselesi,” *Tanin*, 22 Temmuz 1324/4 Ağustos 1908, s.1

29 “Yuha!,” *Tanin*, 22 Temmuz 1324/4 Ağustos 1908, s.4.

istifasını sundu.³⁰ Basından gelen yoğun eleştiriler ve İttihadcılar'ın gösterileri sonunda Hasan Rami Paşa görevden alınarak yerine *Commodore* Arif Paşa vekâleten atandı.³¹ Tüm kabinenin, istifasını sunacağına dair söylentiler etrafta dolaşmaya başlamıştı.³²

İttihadcılar, hükümetteki icraatı yüzünden Said Paşa'yı da sıkıştırmaya başlamışlardı. 4 Ağustos tarihli *Tanin* gazetesinde, Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa'nın, İzzet Paşa'nın kaçışından bizzat sorumlu olduğu ve Abdülhamid'in önceki hafta Cuma günü Selamlığa çıkmasına mani olmak istediği biliniyorken, nasıl hâlâ görevinde tutulduğu soruluyordu.³³ *Servet-i Fünun* dolaysız bir yol seçmişti: 4 Ağustos tarihli sayısındaki başyazı Said Paşa'nın istifasını istiyordu.³⁴ 5 Ağustos tarihli *Tanin*'de, Said Paşa'ya, "11 Temmuz [24 Temmuz] tarihinden sonra devletin vereceği maaşlar sizin eser-i tertibiniz olan Tensik-i Maaşat Kararnamesi'ne tevfi kan mı verilecek, yoksa iltimas, rüşvet, hafiyelik devrinde kolayını bulup da hakkının beş-on misli derecede maaşa geçmiş kimseler bu eski tertibte mi Hazine-i Devlet'i soyacaklar?" diye soruluyor ve o güne kadarki hükümet icraatına bakılarak bunun böyle olacağına hükmetmenin gerekli olduğu belirtiliyordu. Çok yüksek maaşlarla yapılan yeni atamalar, halkın zararına olacak bu yağmayı sorgulamak üzere İttihadcıları harekete geçirmişti. *Tanin*, işlerin böyle gitmesinden, Sadr-ı Âzam olarak tek başına Said Paşa'nın

30 "Namuslu Bir Nazır," *Tanin*, 22 Temmuz 1324/4 Ağustos 1908, s.4.

31 "Bahriye Nazır'nın Azlı," *Tanin*, 23 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908, s.3; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgaı*, s.27.

32 "Heyet-i Vükela," *Tanin*, 22 Temmuz 1324/4 Ağustos 1908, s.4.

33 "Sadr-ı Âzam Said Paşa Hazretlerine," *Tanin*, 22 Temmuz 1324/4 Ağustos 1908, s.3.

34 *Servet-i Fünun*, 22 Temmuz 1324/4 Ağustos 1908'den nakleden Cemal Kutay, *Türkiye İstihlâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9412.

sorumlu olacağını yazıyordu.³⁵ Bu baskıların sonucunda, Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa, 4 Ağustos'ta görevden alınarak, yerine, olumlu eleştiriler alan Ali Cevad Bey atanıyor, eski rejim sayesinde büyük servet sahibi olmuş ve adı bu yüzden kötüye çıkmış Mabeynci Ragıb Paşa da azlediliyordu. Nasıl elde ettiği belli olmayan servetinden yüz elli bin İngiliz Sterlinini Hazine-i Âmire'ye bırakıyor, geri kalan ikiyüz bin İngiliz Sterlinin de kendisine babadan kalma miras olduğunu söylüyordu.³⁶ 5 Ağustos tarihli Tanin her iki azil haberinin büyük bir memnuniyetle karşılandığını kamuoyuna hemen duyuruyordu.³⁷

Bu arada İttihad ve Terakki Cemiyeti liderleri de Said Paşa'ya kabinede kökten değişiklik yapması için baskı yapıyorlardı. Devrimden hemen sonra, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'teki liderleri Hüseyin Hilmi Paşa aracılığıyla, Sultan Abdülhamid'e haber göndermiş ve Said Paşa Kabinesi'yle ilgili meseleleri tartışmak için bir heyet gönderilmesine izin istemişti.³⁸ İttihadçılardan gelen baskılara dayanamayan Kabine, 29 Temmuz'da yaptığı bir açıklama ile, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet ve kabine değişikliği meseleleri hakkında yapılacak müzakerelere katılmasını

35 "Sadır-ı Âzam Said Paşa Hazretlerine," *Tanin*, 23 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908, s.3.

36 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, *Tarabya*, 5 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.46 içinde; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9412.

37 "Başkatib ve Ragıb Paşa," *Tanin*; 23 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908, s.3. Yine aynı günkü *Tanin*'de görevlerinden azledilen Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa ve Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa'nın yurtdışına kaçmalarının önlenmesi için Zaptiye Nezareti'nden Üsküdar ve Beyoğlu Mutasarrıflıklarına emir verildiği bildiriliyordu (*Tanin*, 23 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908; s.4).

38 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Ehdildiğine Dair Vesikalar," s.148; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, ss.9361-9362.

kabul ettiğini bildiriyordu.³⁹ İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik Şubesi'nden Edirne'ye gitmiş olan ve askeri-yeden Cemal ve Hafız Hakkı Beylerle birlikte, Rahmî [Aslan], Talât, Necib, Hüseyin ve Cavid Beylerden oluşan heyet, yoluna devam ederek 3 Ağustos'ta İstanbul'a vardı.⁴⁰ Aynı gün Sadr-ı Âzam ile yapılan uzun görüşme sırasında heyet, kabine değişikliği ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürdü; öncelikle Said Paşa'nın görevden çekilerek yerini Kâmil Paşa'ya bırakmasını ve başarılı bir asker olan Trablus Garb Valisi Receb Paşa'nın da Harbiye Nezareti'ne atanmasını içeren bir takım isteklerde bulundu.⁴¹ Görüşmeler sırasında Said Paşa'nın heyete karşı davranışı Dahiliye Nazırı Hacı Akif Paşa'yı bile şaşkırtacak kadar kötüydü.⁴² Görüşmeden kesin bir sonuç alamayan İttihad ve Terakki Cemiyeti heyeti aynı gün Sultan Abdülhamid'i ziyaret ederek Said Paşa'nın Kâmil Paşa ile değiştirilmesi, Bahriye Nezareti'nde değişiklik yapılması ve Receb Paşa'nın da Harbiye Nezareti'ne atanması isteğini Saray'a ilettili.⁴³ Receb Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne atanması ve Harbiye Nazırının değiştirilmesi, Sultan'ın, Sadr-ı Âzam'a danışmadan Harbiye ve Bahriye

39 1 Receb 1326/29 Temmuz 1908 tarihli "Meclis-i Vükela Mazbatası," (Tam metin için bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar," pp.173-174.

40 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, ss.25-26; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9411 ve 9452.

41 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 4 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.43 içinde; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9411.

42 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.5.

43 "Türkei: Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.5; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, p.27; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, p.9411; ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar," ss.148-151.

Nazırlarını tek başına atama ayrıcalığını fiilen ortadan kaldıracaktı. Ortalıkta dolaşan söylentiye göre, Said Paşa kendi istifası da dahil olmak üzere, istenilenlerin çoğunu kabul etmeye hazırdu.⁴⁴ Bu görüşmeden sonra, Said Paşa, Bahriye Nazırı'nın azledilmesini kabul etti ve Hasan Rami Paşa 4 Ağustos'ta azledildi. Kabinedeki tek değişikliğin Bahriye Nezareti'nde olmasından memnun olmayan İttihad ve Terakki Cemiyeti, 4 Ağustos'ta Said Paşa ile yeniden görüştü.⁴⁵ İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin isteklerini padişahın nazırları olarak yapamayacaklarını anlayan Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Dahiliye Nazırı Hacı Akif Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Turhan Paşa ve Şeyh-ül İslâm Cemaleddin Efendi görüşme sonrasında istifa ettiler.⁴⁶ Bu olay, Said Paşa Kabinesi'nin düşmesine neden oldu. İstifalara ilişkin haberler, Kâmil Paşa'nın yeni kabinede Sadr-ı Âzamlığa atandığı haberiyle birlikte 5 Ağustos'ta halka duyuruldu.⁴⁷

Kabinenin 5 Ağustos'ta çöküşünün nedeni, yalnızca İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Said Paşa üzerindeki baskısı

44 Sir Gerard Lowther to Sir Edward Grey, *Therapia*, August 4, 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.43-44 içinde.

45 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.27; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9412.

46 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.28; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 5 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.46 içinde.

47 "Sadr-ı Âzam Paşa'nın İstifası," *Tanin*, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908, s.3; "Resignation of the Ministry," *The Times*, 6 Ağustos 1908, s.3; "Verschärlung der Lage in Konstantinopel," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.1; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2. Ayrıca bkz., Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.28; ve "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.273 içinde.

değil, aynı zamanda basın ve halkın yoğun tepkisiydi.⁴⁸ Ancak, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin girişimleri kesin sonucun alınmasında son derece etkili olmuştu.⁴⁹ Yeni kabinenin kamuoyuna açıklanmasından hemen sonra Selânik'ten gelen İttihad ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri ile İstanbul'daki yerel Cemiyet liderlerinin Sultan Abdülhamid'le yaptıkları görüşmede Kâmil Paşa Kabinesi'nin bir önceki kabineye göre kendi içinde daha tutarlı ve daha 'liberal' olduğunun Sultan'a iletilmesi, Cemiyet'in siyasal değişimde ne derece etkin olduğunun bir diğer kanıtıydı.⁵⁰

6 Ağustos tarihli gazeteler, Sadr-ı Âzamlığa Kâmil Paşa'nın atandığını bildiren Hatt-ı Hümayûn'u yayınladılar.⁵¹ 7 Ağustos tarihinde ise, yeni kabine listesi yayınlandı. Listede, eski kabineden görevde kalan, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Maarif Nazırı Hakkı Bey ve Şeyh-ül İslâm Cemaleddin Efendi vardı. Eski kabinede Ziraat, Maadin ve Orman Nazırı olan Tevfik Paşa Şurâ-yı Devlet Riyaseti'ne atanmıştı. İttihadcıların adayı olan Receb Paşa Harbiye Nezareti'ne getirilirken Bahriye Nezareti'ne vekalet eden Zırhlı Donanma-yı Hümayûn *Commodo-*

48 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918," *Fikir Hareketleri*, 3 (25 Ekim 1934-18 Nisan 1935), s.390; "Sadr-ı Azâm Paşa'nın İstifası," *Tanin*, 24 Temmuz 1324/ 6 Ağustos 1908, s.3; ve "Verschärlung der Lage in Konstantinopel," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2.

49 Telgraf No.238, Kiderlen'den Dışişleri Bakanlığı'na, Tarabya, 6 Ağustos 1908, R 14168, *Verfassung und Parlament der Türkei*, Klasör 2 (1-9 Ağustos 1908) içinde.

50 "Die Stimmung gegenüber der neuen Regierung," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 7 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2.

51 "Sadr-ı Azâm Paşa'nın İstifası," *Tanin*, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908, s.3. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918," *Fikir Hareketleri*, 3 (25 Ekim 1934-18 Nisan 1935), s.390; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.28.

re'u Arif Paşa asaleten bu makama atandı.⁵² Her iki –Harbiye ve Bahriye– Nezarete yapılan atamalar hem İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin istekleri, hem de Kanun-u Esasi'nin bu nazırların Sultan tarafından değil de Sadr-ı Âzam tarafından atanacağına dair açıkça ifade edilmiş 7. ve 27. Maddeleri doğrultusunda idi. Receb Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne atanmasına başlangıçta şiddetle karşı çıkan Abdülhamid, İttihadcıların baskısı, Kâmil Paşa'nın onayı ve Şeyh-ül İslâm Cemaledin Efendi'nin kişisel aracılığı ve Sultan'ın huzuruna İttihadcılarının temsilcisi olarak çıkmasıyla, bu atamayı kabul etmekten başka çaresi olmadığını anladı.⁵³ Yeni kabinede Dahiliye Nezareti'ne Reşid Akif Paşa, Maliye Nezareti'ne eskiden de Maliye Nazırlığı yapmış olan Ziya Paşa, Evkaf-ı Hümayûn Nezareti'ne Şura-yı Devlet üyesi olan ve daha çok şair ve yazarlığıyla tanınan Rezaizade Mahmud Ekrem Bey atandı. Ticaret ve Nafia Nezareti'ne önce Bab-ı Âli'nin Hukuk Müsteşarı Köprülü Efendi atandıysa da bu göreve daha sonra Gabriel Nouradunghian getirildi. Şura-yı Devlet üyelerinden Prens Dimitraki Mavrocordato Efendi ise Ziraat, Maadin ve Orman Nezareti'ne atandı.⁵⁴

Yeni kabinede, taktik hata olarak değerlendirilen, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Nouradunghian gibi kimi monarşistler de vardı.⁵⁵ Ahmed Tev-

52 "Yeni Kabine," *Tanin*, 25 Temmuz 1324/7 Ağustos 1908, s.1; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 12 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.59 içinde.

53 Mehmed Cemaledin, *Siyasi Hatıralar*, 1908-1913, ss.43-44; ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar," s.151.

54 "Yeni Kabine," *Tanin*, 25 Temmuz 1324/7 Ağustos 1908, s.1; "New Ministry Formed," *The Times*, 7 Ağustos 1908, s.5; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 12 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.59 içinde.

55 "Kiamil Pasha's Cabinet," *The Times*, 10 Ağustos 1908, s.5.

fik Paşa bir diplomat olarak 1872'den itibaren hayatının büyük bir bölümünü yurtdışında geçirmiş, Roma, Viyana ve Berlin'de Büyükelçilik Katıplığı, Atina ve St. Petersburg Büyükelçilik Başkatıplığı, St. Petersburg'da Maslahatgözarlık, Atina ve Berlin'de Büyükelçilik yapmış, 1895 Kasımında Şura-yı Devlet Reisliğine atanarak İstanbul'a gelmiş ve daha sonra vezir payesiyle Hariciye Nazırlığına getirilmişti.⁵⁶ Paşa, diplomaside pek yetenekli olmayan, devlet işlerinden de çok anlamayan, yaşlı ve sevimli bir beyefendi olarak bilinirdi.⁵⁷ Gabriel Nouradunghian Hariciye Nezareti'ne on dokuz yaşında girmiş ve o günden itibaren Nezarete çalışmıştı. Hariciye Nezareti'ndeki görevi İkinci Hukuk Müşavirliği idi. Nezaretin diğer hukuk danışmanına göre daha dar görüşlü olmasına rağmen, zeki bir hukukçu olan Nouradunghian, Türkiye'deki imtiyazlı şirketlerle de iyi ilişkilere sahipti. Osmanlı Umum Sigorta Şirketi'nin başkanlığı ve ayrıcalıklı konumda olan tekellerden en başarılı ve en iyi yönetileni olan Şirket-i Hayriye'nin İdare Heyeti üyeliği görevlerini yürütüyordu.⁵⁸

Kabinede liberal düşünceli nazırlar da yok değildi.⁵⁹ Bunların arasında, özgürlükçü fikirlere açık ve ilerici olarak bilinen ve 1877'de kurulan Meclis-i Mebusan'ın başkanlığını yapan Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa da vardı.⁶⁰ 1902 yılı

56 "Tevfik Paşa, Ahmed" *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, 18, s.11473.

57 Harry H. Lamb, "Officials of the Porte" ("The Turkish Empire on the Eve of its Fall," G. P. Gooch ve Harold Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.11 içinde).

58 Harry H. Lamb, "Officials of the Porte" ("The Turkish Empire on the Eve of its Fall," G. P. Gooch ve Harold Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.13 içinde).

59 "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.274 içinde.

60 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 31 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.76 içinde.

Mart ayından 1904 yılı Ekim ayına kadar Valiliğini yaptığı Selânik'te askerlerin taşkınlık yapmasını cesaretle önlemişti. Bu önlem Selânik'teki birliklerin kumandanı Hayri Paşa'yı öfkelen-dirmiş ve fanatik askerlerle Hayri Paşa'nın çabaları sonunda Hasan Fehmi Paşa'nın görevden uzaklaştırılması sağlanmıştı. Görevden alındıktan sonra, Selânik'ten ayrılışı hüznünlü bir halk gösterisine dönüşmüştü.⁶¹ İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en etkin üyelerinden biri olan Manyasizade Refik Bey'in 10 Ağustos'ta Zabtiye Nezaretine atanması da kamuoyunca çok iyi karşılanmıştı.⁶² Yeni Harbiye Nazırı Receb Paşa'nın, liberal görüşleri yüzünden Vali olarak sürgüne gönderildiği Trablus'taki devrimciler arasında itibarı çok yüksekti.⁶³ Trablus'tan 15 Ağustos'ta dönen Receb Paşa, İstanbul limanında büyük bir coşkuyla karşılandı. Paşa, Sarayburnu'na İttihad ve Terakki Cemiyeti flammalarıyla donanmış bir kayıkla çıktı ve Bab-ı Âli'ye gidene kadar, halk tarafından sürekli alkışlandı.⁶⁴ Ne yazık ki Nezaret'te fazla kalamadı: 16 Ağustos'ta Harbiye Nezaretinde

61 Harry H. Lamb, "Ministers not having Offices at the Porte" ("The Turkish Empire on the Eve of its Fall," G. P. Gooch ve Harold Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.16 içinde).

62 "The New Era in Turkey: Ministers and Reform," *The Times*, 11 Ağustos 1908, s.5.

63 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918," *Fikir Hareketleri*, 3 (25 Ekim 1934-18 Nisan 1935), s.407. Receb Paşa Manastır Valisi iken 8 Ağustos 1903'de Rus Konsolosu'nun Manastır'da bir suikaste kurban gitmesinden sorumlu tutularak haksız bir şekilde Trablus Garb'a sürülmüştü ("Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 7 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.5).

64 Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, 2, ss.47-49; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918," *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s.5; "Beendigung der Konstantinopeler Ausstände," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.2; ve "Das Programm der türkischen Regierung," *Vossische Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2.

yapılan bir toplantı sırasında kalp krizi geçirdi ve öldü.⁶⁵ Paşa'nın ani ölümü, hükümete, orduya ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne indirilmiş ağır bir darbeydi. İmparatorlukta-ki en iyi asker olmasıyla, tecrübesi ve karakteriyle emri altındaki kuvvetleri örgütlemekteki etkin rolüyle ve yine emri altındaki askerlerin saygı ve güvenini kazanmış olmasıyla Paşa, ordu için büyük bir kayıptı. İttihad ve Terakki Cemiyeti için ise yalnızca Trablus'a sürülen ve Vilâyetin toprak ve yönetim bütünlüğünü korumak için elinden geleni yapan yurtsever bir yönetici değil, aynı zamanda ödün vermez bir özgürlükçü düşünce yanlısıydı. Trablus Garb Vilâyeti'ndeki sürgünlerin hayatını olabildiğince kolaylaştırma-ya ve hatta Saray'ın şüphesini çekme pahasına hafiyeliği engellemeye çalışırdı. 17 Ağustos'ta yapılan resmî cenaze töreni Receb Paşa'nın kaybından milletçe duyulan acıyı apaçık gösterdi. Kapalıçarşı ve civarındaki tüm dükkânlarla, Be-yoğlu ve Galata'daki yabancılara ait dükkânların büyük çoğunluğu kepenklerini indirmişlerdi. Cenaze alayının geçtiği her yerde bayraklar yarıya çekilmişti. Receb Paşa'nın naaşı her tabakadan halkın omuzlarında Sultan Mahmud Türbesi'ne götürüldü. Cenaze törenine yüz bini aşkın İstanbullu katılmıştı.⁶⁶ Receb Paşa'nın yerine Harbiye Nezareti'ne atan-an Müşir Ali Rıza Paşa 27 Ağustos'ta Suriye'den döndü ve göreve başladı.⁶⁷

65 Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hattıraları, 1908-1918," *Fikir Hareketleri*, 4 (25 Nisan-19 Ekim 1935), s.5; "Neue Ernennungen, *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 18 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.3.

66 "The Death of the Minister of War," *The Times*, 18 Ağustos 1908, s.3; ve "Honor Dead Minister: 100,000 People in Constantinople Turn Out at Funeral of Redjeb Pasha," *The New York Times*, 18 Ağustos 1908, s.5.

67 "Kriegsminister Ali Risa Pascha," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 28 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, p.34.

Yeni kabine genellikle iyi karşılandı.⁶⁸ Daha önceleri durumu belirgin bir tedirginlikle izleyen ticarî çevrelerden gözle görülür bir güven kazanıldı.⁶⁹ İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 7 Ağustos'ta yayınladığı bildiri, yeni kabineden duyulan memnuniyeti belirtiyor, halkın, gösterileri kesmesini ve hükümeti emanet almış olanların işlerini yapmalarına izin vermesini istiyordu. Bildiride artık padişah ile millet arasında hiçbir hain kuvvetin kalmadığı ve milletin muhtaç olduğu namuslu bir kabinenin işbaşına geçtiği ifade ediliyordu. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne göre, yeni kabinede sicili kötü olan tek bir üye bile yoktu.⁷⁰

7 Ağustos tarihli *Tanin*'deki başyazısında Hüseyin Cahid [Yalçın], Kâmil Paşa Kabinesi'nin kurulmasıyla birlikte, 24 Temmuz'dan beri varolan hükümet bunalımının nihayet sona erdiğini yazıyordu. Oxford'da gördüğü öğrenim dolayısıyla liberal görüşlere yakın olduğu varsayılan Kâmil Paşa bir önceki görevi olan Aydın Valiliği ile de övülürken, bu durum Paşa'nın adil bir hükümet oluşturmasındaki kararlılığına yeterli bir kanıt sayılıyordu. Başyazıda Abdülhamid de anayasal rejimin gerekliliğinin bilincinde olan Kâmil Paşa gibi birini Sadr-ı Âzam ve Cemaleddin Efendi gibi birini Şeyh-ül İslâm olarak ataması nedeniyle övülüyordu. Ayrıca, Said Paşa Kabinesi'ni görevlendirdiği 1 Ağustos tarihli Hatt-ı Hümayûn'un aksine Abdülhamid'in Kâmil Paşa'yı görevlendirdiği Hatt-ı Hümayûn'da, Kanun-u Esasî'nin 27. Maddesinde açıkça belirtildiği gibi, Bahriye ve Harbiye Nazırları

68 Özellikle 8 Ağustos tarihli *İkdam* gazetesi Kâmil Paşa'yı çok övmekteydi ("Kâmil Pasha's Cabinet," *The Times*, 10 Ağustos 1908, s.5).

69 "Die Stimmung gegenüber der neuen Regierung," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 7 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve "Reception of the New Ministry," *The Times*, 8 Ağustos 1908, s.5.

70 "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin Dün Gazetelere Tebliğ Ettiği Beyanname," *Tanin*, 26 Temmuz 1324/8 Ağustos 1908, s.4; ve *The New York Times*, 8 Ağustos 1908, s.3.

rının atanmasına karışmaması takdire layık görülüyordu. Yalçın, Kanun-u Esasi'nin 27. Maddesini ihlâl eden ve Harbiye ve Bahriye Nazırlarını atama yetkisini Sultan'a veren 1 Ağustos Hatt-ı Hümayûn'unu düzenleyen Said Paşa olduğunu iddia ederek bu tutumu nedeniyle Paşayı eleştiriyordu. Yalçın, başyazısında Kanun-u Esasi'nin ihlâline karşı direnen, Said Paşa'nın yasadışı hareketini, Kâmil Paşa ve kabinesinin Kanun-u Esasi'de belirtildiği biçimde atanmasıyla tersyüz ederek, vatandaşların anayasal haklarını sonuna kadar savunanları da kutluyordu.⁷¹

Halk ve İttihad ve Terakki Cemiyeti Kâmil Paşa Kabinesi'ne güveniyor görünüyordu. Daha doğrusu halk ve basın, Sultan karşıtı olan Kâmil Paşa'nın Sadr-ı Âzamlığa atanmasıyla, artık Abdülhamid'in mutlakiyetçi isteklerinden pek korkmuyordu.⁷² *Vossische Zeitung*'a göre, Kâmil Paşa Kabinesi anayasanın ruhuna uygun şekilde kurulmuş *ilk hükûmetti* ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin istekleri doğrultusunda oluşturulmuştu.⁷³

Kâmil Paşa, 1895'te –Doğu'da Ermeni katliamları sürerken– Sadr-ı Âzamlığa atanmıştı. Aldığı sıkı önlemlerle karışık durumunu hemen rahatlatmış, ama ülke çapındaki reform hareketlerine direnmesi nedeniyle bir ay içinde görevden alınmıştı. Daha sonra 1907'ye kadar yarı sürgünde ve Saray ha-

71 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Yeni Heyet-i Vükela," *Tanin*, 25 Temmuz 1324/7 Ağustos 1908, s.1. Ayrıca bkz., "Reception of the New Ministry," *The Times*, 8 Ağustos 1908, s.5.

72 Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 7 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.32 içinde; ve Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşruriyet Hatıraları, 1908-1918," *Fikir Hareketleri*, 3 (25 Ekim 1934-18 Nisan 1935), s.390.

73 "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 7 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.5.

fiyelerinin yakın gözetiminde bulunacağı Aydın Valiliği görevi için İzmir'e gönderilmişti. 1907 yılında, Sadr-ı Âzam Avlonyalı Ferid Paşa, Kâmil Paşa'yı İngiliz hükûmetiyle işbirliği yaparak Sultan'ın Aydın Vilâyeti'ndeki doğrudan otoritesini yıkmak ve Aydın Vilâyeti'ni Mısır gibi özerk bir bölge yapmak istemekle suçladı.⁷⁴ Kâmil Paşa ve Ferid Paşa arasındaki düşmanlık, Ferid Paşa'nın Kâmil Paşa'yı Aydın Valiliği görevinden alıp Midilli ya da Rodos adalarından birinde sürgün hayatı yaşamaya zorladığı 1905 Martına kadar uzanıyordu.⁷⁵ Bu fırtınayı kazasız atlatan Kâmil Paşa, bu kez Eylül 1906'da yine Ferid Paşa tarafından Aydın Vilâyeti içindeki eşkiyalığı bastıramamakla suçlandı.⁷⁶ 11 Ocak 1907'de Valilikten ani bir kararla alınan Kâmil Paşa, Hükümet'ten, derhal Rodos'a hareket etmek üzere emir aldıysa da, İstanbul'a hemen çektiği bir telgrafla, bu kararı kınadı.⁷⁷ Rodos'a varmadan bir suikaste kurban gideceğinden kuşkulanan Paşa, Sultan Abdülhamid'den güvenlik içinde İstanbul'da yaşayabileceğine ve herhangi bir resmi sıfatla taşrada görev alması için zorlanmayacağına dair söz alınca, 24 Temmuz'da anayasal düzenin ilânından hemen önce, Makedonya'da meydana gelen devrimci gösteriler sonucunda Sadr-ı Âzam Ferid Paşa'nın görevden azledilmesiyle Said Paşa Kabinesinde Heyet-i Vükela Memuriyeti görevi alan Kâmil Paşa, ne tür entrikaların kurbanı olduğunu Sultan

74 "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.274 içinde.

75 Ferid Paşa, 28 Mart 1905 tarihli "Hususi Tezkire-i Maruza" (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, s.1383 içinde).

76 Ferid Paşa, 16 Eylül 1906 tarihli "Hususi Tezkire-i Maruza" (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, ss.1385-1386 içinde).

77 Kâmil Paşa'nın 12 Ocak 1907 tarihli telgrafı (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, ss.1386-1387 içinde).

Abdülhamid'e anlatma imkânını daha sonra bulmuştu. Said Paşa Kabinesi'ndeki görevine başlamasından oniki gün sonra -5 Ağustos'ta- kanun ve düzeni sağlayamayan Said Paşa istifaya zorlanınca yerine Kâmil Paşa getirilmişti.⁷⁸

İttihad ve Terakki Cemiyeti, Devrimden hemen sonra -Ağustos'un ilk haftasında- yabancı elçiliklerin yardımlarıyla yurtdışına kaçmayı başaran eski Ziraat, Maadin ve Orman Nazırı Selim Melhame ve İkinci Mabeynci İzzet Paşa gibi görevlerinden azledilen diğer eski rejim paşalarının da -Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, Mabeynci Ragıp Paşa, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Dahiliye Nazırı Memduh Paşa ve Şehremini Reşid Paşa gibi paşaların da- aynı şekilde yurtdışına kaçışlarını önlemek için eski rejimde görev almış nazırların ve Saray erkânının tutuklanması konusunu gündeme getirdi.⁷⁹

Sultan Abdülhamid'in en gözde paşalarından biri olan eski Ziraat, Maadin ve Orman Nazırı Selim Melhame, İtalyan Büyükelçiliği'nin yardımıyla, haksızlıkla elde ettiği bütün servetini de yanına alarak 28 Temmuz'da bir İtalyan gemisine binmiş ve İstanbul'dan yurtdışına kaçmıştı.⁸⁰ Beyrut'taki Marunî bir sarrafın oğlu olan Selim Melhame, gençken geldiği İstanbul'da birçok devlet kuruluşunun alt kademele-

78 "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.274 içinde.

79 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 6 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.32 içinde; ve "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.254 içinde.

80 Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, 2, s.41; "Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung," *Vossische Zeitung*, 29 Temmuz 1908, Akşam Baskısı, s.2; "Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung," *Vossische Zeitung*, 31 Temmuz 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve "The Sultan and the

rinde çalışmıştı. Akıllı, hırslı ve vicdansız olan Melhame, yükselmenin en emin yolunun Saray'dan geçtiğini çok geçmeden keşfetmiş ve kendini Saray hafiyeleri kadrosuna aldirmakta zaman kaybetmemişti. Üstün zekâsıyla, Ziraat, Maadin ve Orman Nazırlığı görevinde onbeş yıl kalmış ve bu sürede Türkiye'nin tüm maden zenginliğini neredeyse bütünüyle kendi kontrolü altına almıştı. 'Ülkenin doğal kaynaklarını korumak' bahanesiyle, ülkenin madenî zenginliklerinin gelişmesini durdurmuş, bu sırada hatırı sayılır bir serveti kendisinin ve kendisiyle çıkar birliği içinde hareket eden az sayıdaki insanın hesabına aktarmıştı. Yabancı şirketlere tanınmasına aracı olduğu ayrıcalıklardan aldığı komisyonların toplamının otuz milyon Frank'tan fazla olduğu sanılıyordu.⁸¹

Saray'daki en etkili paşalardan biri olan İkinci Mabeynci İzzet Paşa, Devrim'den sonra, 30 Temmuz'da, Tarabya'daki Alman Büyükelçiliği'nin Yazlık İkâmetgâhı'na giderek Alman Büyükelçiliği'nin kendisinin gemiyle yurtdışına kaçmasına yardım etmesini istemiş, fakat bu isteği Büyükelçilik makamlarınca reddedilmişti. Paşa bunun üzerine Fransız Büyükelçiliği'ne de başvurmuş, oradan da olumsuz sonuç alınca evine dönmüştü.⁸² 1 Ağustos'ta ise beraberinde

New Movement," *The Times*, 1 Ağustos 1908, s.7. Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9409'da günü 29 Temmuz olarak vermektedir. İstanbul'daki İtalyan cemaati 31 Temmuz'da toplanarak İtalyan Elçiliği'nin Melhame'nin kaçışına yardım etmiş olmasını protesto etti ("Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung," *Vossische Zeitung*, 1 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.2).

81 "Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung," *Vossische Zeitung*, 31 Temmuz 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve Harry H. Lamb, "Ministers not having Offices at the Porte" ("The Turkish Empire on the Eve of its Fall," G. P. Gooch ve Harold Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.17 içinde).

82 Telgraf No.229, Kiderlen'den Dışişleri Bakanlığı'na, Tarabya, 30 Temmuz 1908, R 14167, *Verfassung und Parlament der Türkei, Klasör 1* (Temmuz 1908) içinde; "Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung," *Vossische*

Saray Başkâtibi Tahsin Paşa tarafından imzalanmış ve resmî görevde olduğunu belirten –ve dolayısıyla tutuklanıp gemiden indirilmesini engelleyen– bir belgeyle İngiliz bayrağı taşıyan bir Mısır gemisine binmiş ve yanında milyonlarca Franlık nakit parayla Türkiye’den kaçmayı başarmıştı.⁸³ İzzet Paşa, eğer kaçamamış olsaydı hafiyelikten ve Hicaz Demiryolu inşaatı sırasında yapmış olduğu yolsuzluklardan hakkında muhakkak dava açılacak ve kesinlikle hüküm giyecekti.⁸⁴ Oğlu Mehmed Ali Bey Washington’daki Türkiye temsilcilğinde Elçi olarak görev yaptığı için önceleri Amerika’ya yerleşmeyi planlayan İzzet Paşa, 4 Ağustos’ta Cenova’da bir hükümet ajanı tarafından yakalanmaktan kıl payı kurtulunca, Paris üzerinden Londra’ya geçerek, oraya sığınmıştı.⁸⁵ Hükümet İzzet Paşa’ya karşı

Zeitung, 1 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.1; “The Sultan and the New Movement,” *The Times*, 1 Ağustos 1908, s.7; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9410.

83 Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, 2, ss.41-42; “Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung,” *Vossische Zeitung*, 1 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; “Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung,” *Vossische Zeitung*, 2 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.2; “İzzet Paschas Flucht,” *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 2 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.1; “The Palace Favourites,” and “İzzet Pasha on Board a British Ship,” *The Times*, 3 Ağustos 1908, s.5; “Zu İzzet Paschas Flucht,” *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 3 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.1; “Der Fall İzzet Paschas,” *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 4 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.1. Ayrıca bkz., Telgraf No.232, Kiderlen’den Dışişleri Bakanlığı’na, Tarabya, 2 Ağustos 1908 [Telgraf No.133’e yanıt], R 14168, Verfassung und Parlament der Türkei, Kladsör 2 (1-9 Ağustos 1908) içinde. İzzet Paşa’nın Londra’ya vardığıktan sonra kaçışıyla ilgili olarak basına verdiği demeç için, bkz., “İzzet Pascha über die türkische Revolution,” *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 22 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, ss.1-2.

84 “İzzet Paschas Flucht,” *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 4 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2.

85 “İzzet Pascha in Amerika,” *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 12 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.3; “İzzet Pasha in London,” *The New York Times*, 18 Ağustos 1908, s.5; “İzzet Pasha is Found,” *The New York Times*, 22 Ağustos 1908, s.4; ve “İzzet Pascha über die türkische Revolution,” *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 22 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, ss.1-2.

iddianame hazırlıyor ve Adliye Nezareti de kendisine isnad edilen suçların Paşa'nın iadesine neden olabileceğini belirtiyordu. İddianamede Saray'da gizli cinayetler, halkın dolandırılması, gümrük rüşvetçiliği ve diğer suçlar yer alıyordu.⁸⁶ İzzet Paşa, zimmetine geçirdiği yedibuçuk milyon Amerikan Dolarını Amerika'da işletmesiyle tanınıyordu.⁸⁷

Eski rejimde görevi Ser Hafiye olan Ziya Paşa da Devrim'den hemen sonra Türkiye'den kaçmış ve İngiltere'ye sığınmıştı. Paşa, Avrupa basınına verdiği demeçlere göre, nazırların, yüksek rütbeli zabıtların, hükümet memurlarının ve çoğu önemli ailelerden yüzyetmiş Türk'ün öldürülmesinden sorumluydu. Bu insanların hepsi Ziya Paşa'nın görevde bulunduğu sırada ortadan kaybolmuşlardı. Sultan Abdülhamid tarafından kaçması için uyarılan Paşa son olarak da İstanbul'dan kaçarken, kılık değiştirmesine rağmen kendisini tanıyan ve gemiye binmesine engel olmaya çalışan birisini vurarak öldürmüştü.⁸⁸

5 Ağustos tarihli *Tanin*, eski Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, eski Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, onüç yıldır Sultan'ın Başkatıblığını yapan Tahsin Paşa, Abdülhamid'in Pan-İslâmcı danışmanı ve daha çok 1895 ve 1896 Ermeni katliamlarını kışkırtmasıyla bilinen Şeyh Abu-l Hûda ve İstanbul'un eski Şehremini Reşid Paşa'nın kaçmak için fırsat kolladıklarını ve bu kimselerin kaçmalarını engellemek amacıyla haklarında tutuklama kararı verildiğini yazıyor-

⁸⁶ "İzzet Pasha in London," *The New York Times*, 18 Ağustos 1908, s.5.

⁸⁷ "Secretly Murdered 170 for the Sultan: Zia Bey, Ex-Head of Turkish Secret Police, Explains Methods of Camarilla," *The New York Times*, 26 Ağustos 1908, s.3.

⁸⁸ "Secretly Murdered 170 for the Sultan: Zia Bey, Ex-Head of Turkish Secret Police, Explains Methods of Camarilla," *The New York Times*, 26 Ağustos 1908, s.3.

du.⁸⁹ Aynı gün, Tahsin Paşa ve Abu-l Hûda dışındaki, bu ve benzeri düzenbaz, monarşist nazırlar ve üst düzey bürokratlar tutuklanıyor ve Zabtiye Nezareti'ne gönderiliyorlardı. Eski Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa ise rıhtımda vapura binip kaçmak üzereyken zabıta ve etrafta bulunan halk tarafından yakalanarak Zabtiye Nezareti'ne teslim edilmişti. O gün, Nezaretin önünde toplanmış kalabalık, tutuklanmalar aleyhinde saatlerce gösteri yaptı.⁹⁰

Halkın aleyhindeki gösterileri 5 Ağustos gecesinde Başkâtib Tahsin Paşa ve Tophane-i Âmire Müşiri Zeki Paşa'nın konaklarının önünde de sürdürülüyordu. Daha sonra gösteri yapan topluluğun ele başları, paşaları tutuklayıp, Zabtiye Nezareti'ne götürüyor ve orada 6 Ağustos sabahı gösteri sonunda alıkonulmaktansa, kendi iradesiyle Nezaret'e teslim olan Abu-l Hûda ile karşılaşılıyorlardı.⁹¹

89 *Tanin*, 23 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908, s.4; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 5 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.3; "Tevkifler," *Tanin*, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908, s.3; "Verschärlung der Lage in Konstantinopel: Verhaftungen der gestürzten Würdenträger," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 6 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.32 içinde.

90 *Tanin*, 23 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908, s.4; "Arrests of Officials," *The Times*, 6 Ağustos 1908, s.3; "Absetzung des Grosswesirs Said Pascha," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.3; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.5; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.28; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.52 içinde. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918," *Fikir Hareketleri*, 3 (25 Ekim 1934-18 Nisan 1935), s.391.

91 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 6 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.32 içinde; "More Arrests of Palace Officials," *The Times*, 7 Ağustos 1908, s.5; ve "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 8 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.4.

Tutuklananlar arasında büyük servet sahibi ve adları kötüye çıkmış iki mabeynci Mehmed Ragıb Paşa ve Faik Bey de bulunuyordu. Mehmed Ragıb Paşa Mekteb-i Mülkiye'den 1879 yılında pekiyi derece ile mezun olduktan sonra Mabeyn kâtipliğine atanmıştı. Abdülhamid yönetiminin ilk yıllarında Midhat Paşa'nın yargılanmasında da görev almıştı.⁹² Tüm dikkatini Saray'dan kaynaklanan nüfuzunu kullandığı ticarî ve sınai girişimler yoluyla servet sahibi olma-ya vermiş olan Ragıb Paşa, o zamana kadarki mabeynciler arasında en becerikli ve başarılısıydı. Saray'da sözü en çok geçenlerden biriydi. Sadr-ı Âzamların, vezirlerin ve yüksek düzeydeki devlet görevlilerinin atanmalarında etkin rol oynamakla tanınmıştı. Görevinin dışında ticaret ve madencilik işleriyle de uğraşarak büyük servet sahibi olmuştu. Kendisine ait olan bir raki fabrikasından başka İmparatorluğun çeşitli kentlerinde ve İstanbul'da birçok hanı vardı. Paşa'nın, İstanbul'daki İngiliz topluluğu ile de yakın ticari ilişkileri bulunmaktaydı.⁹³ Ragıb Paşa ancak çetin bir direnişten sonra tutuklanabildi. Köşküne barikat kurmuş ve üst

92 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 6 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.32 içinde; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, s.75; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; "Turkey," *The Times*, 10 Ağustos 1908, s.5; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.28; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.52 içinde. Ayrıca bkz., Hüseyin Cahid Yalçın, "Mesrutiyet Hatıraları, 1908-1918," *Fikir Hareketleri*, 3 (25 Ekim 1934-18 Nisan 1935), s.391; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9413.

93 Harry H. Lamb, "Officials of the Palace" ("The Turkish Empire on the Eve of its Fall," G. P. Gooch ve Harold Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.9 içinde); "Saricazade Mehmed Râgıb Paşa," Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3, ss.75-76; ve "Ragıb Paşa Eğribozlu, Sarıca," *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, 16, s.9685. Ragıb Paşa'nın her üçü de Beyoğlu'nda, Cadde-i Kebir'de bulunun pasajları ve iş hanları İmparatorluğun yayıldığı kütaların adını taşımaktaydı: 'Af-

kattaki pencerelerin birinden polis üzerine ateş açmıştı.⁹⁴ Tutuklanan diğer mabeynci Faik Bey mütevazı ve Ragıp Paşa'ya göre daha az 'becerikliydi.' Yine de, hem İngiliz tüccarlarıyla hatırı sayılır iş ilişkileri vardı, hem de Türkiye'de sanayi yatırımlarına sahipti.⁹⁵

Bahriye Nezareti'nde yüksek rütbeli bir subay olan Ahmed Paşa da, Devrim'den sonra emrindeki silahlı kişileri Kapalıçarşı'da kargaşa çıkartmaya azmettirmekten ve çarşıda çıkan olaylar sırasında iki kişinin yaralanmasından sorumlu tutularak tutuklanmıştı. Çarşıda olay yaratma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştı; halk hemen polisi çağırmış, yakalananlar da Ahmed Paşa'dan emir aldıklarını itiraf edip onu ele vermişlerdi.⁹⁶ Eski Harbiye Nazırı Serasker Mehmed Rıza Paşa, Vaniköy'deki yalısında tutuklanmış ve 6 Ağustos'ta Harbiye Nezareti'ne götürülmüştü.⁹⁷

Selim Melhamenin kardeşi Necib Melhame trenle yurtdışına kaçmak üzereyken üzerinde nakit olarak altmışüç bin Altın Lira ve birçok gizli evrakla Edirne'de sınırdaki Mustafa Paşa İstasyonu'nda yakalanarak 31 Temmuz'da İstanbul'a getirilmişti.⁹⁸ O tarihten beri de ev hapsinde tutu-

rika, 'Anadolu' ve 'Rumeli.' Bu pasaj ve iş hanları bugün hâlâ Beyoğlu'nda, İstiklâl Caddesi'nde asıllarına uygun olarak—tüm ihtişamlarıyla—ayakta durmaktadır (Pelin Aykut, "Afrika Pasajı," ve Pelin Aykut, "Anadolu Pasajı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 1, s.89 ve 256; ve Banu Kutun, "Rumeli Hanı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6, s.355).

94 "Turkish Officers Arrested," *The New York Times*, 8 Ağustos 1908, s.3.

95 Harry H. Lamb, "Officials of the Palace" ("The Turkish Empire on the Eve of its Fall," G. P. Gooch ve Harold Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East*, s.9 içinde); ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9413.

96 "Arrests of Officials," *The Times*, 6 Ağustos 1908, s.3.

97 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, p.29; "Verschärlung der Lage in Konstantinopel: Verhaftungen der gestürzten Würdenträger," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2.

98 "Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung," *Vossische Zeitung*, 31 Temmuz 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve "Das neue türkische Kabinett," *Berliner*

luyordu.⁹⁹ Eski rejimdeki resmî görevi yalnızca Nafia Nezareti Müsteşarlığı olan Necib Melhame, daha çok Saray hafiyelerin gayr-ı resmî başkanı ve Sultan'ın özel siyasal danışmanı olarak biliniyordu. İşadamı olarak bulunduğu Tunus'ta sayısız defa yargı önüne çıkarılmış, üç kez fiili tecavüzle suçlanmış ve ticarete hile karıştırmak suçundan hapse düşmekten zorlukla kurtulmuştu. Tunus'u terketmeye mecbur bırakılan Necib Melhame, Temmuz 1897'de İstanbul'a, kardeşi Selim Melhame'nin yanına gelmiş ve Sultan Abdülhamid'le görüşerek Fransa'daki Jön Türk direnişiyle başa çıkmakta kendisinin Büyükelçi Salih Münir [Esenbel] Paşa'dan daha başarılı olacağı yönünde Sultan'ı ikna etmiş ve kendisinin Paris'e Maslahatgüzar olarak atanmasını sağlamıştı. Ama Fransız makamları Salih Münir [Esenbel] Paşa'nın geçici olarak Fransa dışına çıktığı bir anda, atanmasının üzerinden daha henüz bir yıl bile geçmeden Necib Melhame'yi *persona non grata* –istenmeyen kişi– ilân ederek sınırdışına çıkartmış ve Necib Melhame Saray tarafından Sofya'ya Komiser olarak atanmıştı. Davranışları orada da pek hoş karşılanmayan Necib Melhame Bulgar Hükûmeti tarafından da *persona non grata* –istenmeyen kişi– ilân edilmiş ve 1902 yılı Ocak ayında Bulgaristan'ı terk etmeye zorlanmıştı.¹⁰⁰ 7 Ağustos tarihli Tanin, Necib Melhame'nin Bulgaristan'da bulunduğu süre içinde İstanbul'daki Bulgar Kilisesi'nin açılması için Başkâtib Tahsin

Tageblatt und Handels-Zeitung, 3 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.1.

99 "The Palace Favourites," *The Times*, 3 Ağustos 1908, s.5.

100 Harry H. Lamb, "Ministers not having Offices at the Porte" ("The Turkish Empire on the Eve of its Fall," G. P. Gooch ve Harold Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, ss.17-18 içinde). Ayrıca bkz., "Dıran Kelekyan'ın Necib Melhame Paşa'dan da Söz Açan bir Jurnalı," Paris, 19 Haziran 1314 [2 Temmuz 1898], *Türgüt Ceviker* (Der.), *İbret Albümü*, 1908, ss.139-140 içinde.

Paşa ve İzzet Paşa ile birlikte rüşvet almış olduğunu, Arif Paşa'nın Edirne Valiliği'nde bulunduğu sırada bir Bulgar komitesinden alınan kırk bin Fransız Frangından yine Tahsin ve İzzet Paşalarla birlikte usulsüz olarak kendisine hisse çıkartmış olduğunu, her yıl Bulgaristan'ın Müslüman halkından kişi başına toplanan ikişer-üçer Frank tutarındaki paraları zimmetine geçirdiğini iddia ediyor, Bulgaristan Komiserliği'nde bulunduğu sırada yaptığı kötülüklerin ayrıntılarının yakında resmen açıklanacağını bildiriyor ve kardeşi Selim Melhame gibi kaçmadan tutuklanmasını istiyordu.¹⁰¹

Tutuklamalar sürüyordu. 7 Ağustos tarihli *Tanin*, "taşrada bulunan mevkufin-i siyasiye-yi askeriyeden iş başında olanların oldukları yerlerde kalmaları, açıkta olanların da Der-saadet'e gelmeleri için telgrafla emir verilmiş" olduğunu bildiriyordu.¹⁰² Mekâtib-i Askeriye Müfettişi İsmail Paşa ile Saray yaverlerinden İsmail Mahir Paşa 9 Ağustos tarihinde İstanbul'da tutuklandı.¹⁰³

Tutuklanan nazırların köşklerinde yüksek miktarda para, kıymetli evrak ve ziynet eşyası bulunuyordu. Örneğin, eski Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa'nın köşkünde, Paşa'nın kasasından değişik kimseler adına Credit Lyonnais, Osmanlı Bankası ve Midilli Bankası tarafından düzenlenmiş ikiyüz bin Liralık oniki adet çek, bin küsur nakit altın Lira, çeşitli şirketlere ait hisse senetleri, gayrimenkul tapuları ve yetmiş bin Lira değerinde mücevherat çıkmıştı. Kasada bulunanların toplam değeri dört milyon Frank'tan fazlaydı. Paşa, yalnızca bir buçuk yıl görevde kalmıştı. Kasadan çıkan servet,

101 "Hırsız Çetesi," *Tanin*, 25 Temmuz 1324/7 Ağustos 1908, s.3.

102 "Mevkufin-i Siyasiye-i Askeriye," *Tanin*, 25 Temmuz/1324/7 Ağustos 1908, s.4.

103 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.30; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9414; ve *Resimli Kitab*, 1 (Eylül 1908-Mart 1909), s.63.

zimmete geçirilmiş ve haksız yere elde edilmiş sayılarak, Zabtiye Nezareti tarafından haczedildi.¹⁰⁴

Bu arada Tanin, 9 Ağustos'ta eski rejimin kokuşmuş paşalarına yasadışı yollardan, Sultan'ın 'hediyesi' olarak 'satılan' –verilen– tüm gayrimenkullerin listesini yayınlamaya başladı. Devrim sonrası görevden azledilen Tophane-i Âmire Müşiri Zeki Paşa, yalnızca İstanbul'da toplam olarak yirmiyedi bin Lira değerinde gösterilen çok sayıda apartman, konak, dükkan, han, mağazanın ve arsamın mülkiyetini ele geçirmekle kalmamış, aynı zamanda biri Bursa'da –onaltı bin Lira 'değerinde'– diğeryse Aydın'da –yirmibeş bin Lira 'değerinde'– iki çiftliğin de sahibi olmuştu. Zeki Paşa'nın yolsuzlukla elde ettiği mülkü kağıt üzerinde yetmiş bin Lira'dan fazlaydı.¹⁰⁵ Oysa bu gayrimenkullerin piyasa değeri kağıt üzerinde gösterilenin çok üstündeydi: Gayrimenkullere biçilen gerçek değer yüzelli bin Lira'ydı. Zeki Paşa'nın bu malları Hazine'den 'satın almak' için ödemiş olduğu para ise yalnızca dört bin üçyüz kırk Lira idi!¹⁰⁶ Başkatib Tahsin Paşa da yolsuzlukla dört bin Lira'ya elde ettiği gayrimenkullerin yanısıra, fiyatı bildirilmeyen bir hamama da sahipti.¹⁰⁷ Saray'ın gözdesi çok sayıda paşa –eski İstanbul

104 "Verschärlung der Lage in Konstantinopel: Verhaftungen der gestürzten Würdenträger," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 6 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; "Unter dem Kabinett Kiamil," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 7 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 7 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.5; Tanin, 25 Temmuz 1324/7 Ağustos 1908, s.4; "Rami Paşa," *Tanin*, 26 Temmuz 1324/8 Ağustos 1908, s.3; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.53 içinde.

105 "Eski Yağmalar," *Tanin*, 27 Temmuz 1324/9 Ağustos 1908, s.3; "Zeki Paşa'ya Verilenler," *Tanin*, 28 Temmuz 1324/10 Ağustos 1908, s.3; ve "Zeki Paşa," *Tanin*, 29 Temmuz 1324/11 Ağustos 1908, s.3.

106 "Zeki Paşa," *Tanin*, 29 Temmuz 1324/11 Ağustos 1908, s.3.

107 "Eski Yağmalar," *Tanin*, 27 Temmuz 1324/9 Ağustos 1908, s.3.

Şehremini Reşid Paşa ve eski Merkez Kumandanı Saadeddin Paşa da dâhil olmak üzere- benzeri yollardan servet sahibi olmuştu.¹⁰⁸

Paşalar, daha önce yolsuzlukla elde ettiklerinin bir bölümünü geri ödeyerek, özgürlüklerini satın almayı denediler. Zeki Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından imzalanacak ve hakkında kanuni hiçbir işlem yapılmayacağını taahhüt eden bir belge karşılığında beş bin Lira ödeyeceğini belirtmişti. Şartı tartışmaya bile gerek görülmeden reddedildi. *Tanin*, "Paşa anlamıyor; fakat bugün rızasıyla vermediği paraları yarın Mahkeme kararıyla iade edeceğini galiba unutmuyor," diyordu.¹⁰⁹ Daha sonra, yolsuzlukla elde ettiği tüm mülkünü geri vermeye razı oldu ve yapılan yasal düzenlemelerle gayrimenkuller 11 Ağustos'ta Hazine-i Evkaf'a geri döndü.¹¹⁰ 12 Ağustos tarihli *Tanin*, eski Harbiye Nazırı Serasker Mehmed Rıza Paşa'nın yüz bin Liralık bir Osmanlı Bankası çeki imzalamaya razı olduğunu, böylece yolsuzlukla elde ettiği malın oldukça büyük bir bölümünün Maliye Hazinesi'ne geri döndüğünü yazıyordu.¹¹¹ Paşa bu çekle beraber yine yüz bin Lira değerindeki gayrimenkulünü İstanbul Şehremaneti'ne geri verdi. Tutuklu bulunan Mehmed Rıza Paşa, yolsuzlukla ve yasaları ihlalle ele geçirdiği ve bu

108 "Eski Yağmalar," 27 Temmuz 1324/9 Ağustos 1908, s.3; "Şehremin Sabığı Reşid Paşa," *Tanin*, 27 Temmuz 1324/9 Ağustos 1908, s.4; "Eski Yağmalar!," *Tanin*, 28 Temmuz 1324/10 Ağustos 1908, ss.2-3; ve "Eski Yağmalar," *Tanin*, 29 Temmuz 1324/11 Ağustos 1908, s.3.

109 "Zeki Paşa Anlatıyor," *Tanin*, 28 Temmuz 1324/10 Ağustos 1908, s.3.

110 "Zeki Paşa," *Tanin*, 29 Temmuz 1324/11 Ağustos 1908, s.3; "Türkei," *Vossische Zeitung*, 11 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.3; "Zeki Paşa'nın Emlâkı," *Tanin*, 30 Temmuz 1324/12 Ağustos 1908, s.3; "Restitution by Ex-Ministers," *The Times*, 14 Ağustos 1908, s.5; "Money Restored to the Treasury," *The Times*, 18 Ağustos 1908, s.3; ve "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 18 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.5.

111 "Türkei," *Vossische Zeitung*, 11 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.3; ve *Tanin*, 30 Temmuz 1324/12 Ağustos 1908, s.4.

uğurda yargılanmaktan kılıpayı kurtulduğu malların yasal teslim etme işleri bittikten sonra 13 Ağustos'ta serbest bırakıldı.¹¹² 15 Ağustos'ta Ragıp Paşa'nın dava vekili *Servet-i Fünun* yöneticilerine başvurarak, müvekkili ve diğerleri hakkındaki basın kampanyasının kesilmesi için oldukça büyük miktarda rüşvet teklif etti. Tabii bu derhal reddedildi ve 16 Ağustos tarihli *Servet-i Fünun*'da çirkin teklif kamuoyuna açıklandı.¹¹³ 22 Ağustos'ta eski Bahriye Nazırı Haşan Rami Paşa, Hazine'ye yüz bin Lira geri ödedi.¹¹⁴ Rami Paşa hakkında açılan soruşturma, Paşa'nın, eski rejimdeki suistimalleri bilen kişileri bile şaşırtacak miktarlarda, kamu fonlarını kendi hesabına geçirdiğine ve sanılandan daha çok yolsuzluk yapmış olduğuna şüphe bırakmıyordu.¹¹⁵

Yolsuzlukla edinilmiş malların Hazine'ye geri verilmesi işlemi bittikten sonra, Zabtiye Nezareti'nde tutuklu bulunan eski rejimin önde gelen temsilcileri sürekli Büyükaada'da ikâmet etmeleri şartıyla 4 Eylül'de serbest bırakıldılar.¹¹⁶

Devrim'den sonra Hariciye Nezareti bünyesinde de bir temizlik operasyonu başlatıldı. Hariciye Nazırı, 10 Ağustos'ta verdiği demeçte Avrupa gazetelerine eskiden beri yapılagel-

112 "Rıza Paşa," *Tanin*, 31 Temmuz 1324/13 Ağustos 1908, s.3; "Restitution by Ex-Ministers," *The Times*, 14 Ağustos 1908, s.5; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.32; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9415.

113 *Servet-i Fünun*, 3 Ağustos 1324/16 Ağustos 1908 (Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, 2, s.47).

114 "The New Era in Turkey," *The Times*, 24 Ağustos 1908, s.3; "Demission Akif Paschas," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 24 Ağustos 1908, s.3; Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, ss.33-34; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, p.9416.

115 "The New Era in Turkey," *The Times*, 24 Ağustos 1908, s.3.

116 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s.35; "Türkei," *Vossische Zeitung*, 5 Eylül 1908, Akşam Baskısı, s.3; ve "Turkey," *The Times*, 5 Eylül 1908, s.5.

mekte olan para yardımlarına ve elçilikler emrine gönderilen örtülü ödeneklere son verildiğini açıkladı.¹¹⁷ Daha önce, 6 Ağustos'ta, Türkiye'nin yabancı ülkelerdeki Elçi, Maslahatgüzar ve diğer yüksek düzey diplomatlarının görevden alındıkları emri çıkmış ve karar hemen uygulamaya konmuştu.¹¹⁸

Görevden alınan diplomatlardan Paris Büyükelçisi Salih Münir [Esenbel] Paşa, Sultan Abdülhamid'in en sadık memurlarından biriydi. Avrupa'da Jön Türkler'in başlattığı mutlakiyetçi rejim karşıtı faaliyetler ciddi bir boyut kazandığında, Sultan Abdülhamid tamamen güvenebileceği bir kişi aramış ve Ticaret ve Nafia Nazırı Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğlu, Hariciye Nezareti Mektupçusu –bugünkü deyişle, 'Genel Sekreter' ya da 'Müsteşar'– Salih Münir [Esenbel] Paşa'yı Paris'e Büyükelçi olarak atamıştı.¹¹⁹ Salih Münir [Esenbel] Paşa, göreve atandığı 1896 yılından itibaren on yıldan fazla bir süre Abdülhamid'e büyük bir sadakatle hizmet etmiş, Fransa ve ayrıca resmen kendisine bağlı Belçika ve İsviçre gibi çevre ülkelerdeki tüm anti-monarşist faaliyetleri çok sıkı bir şekilde takip etmişti. Paşa, birçok İttihadçı devrimcinin yalnızca Fransa'dan değil, *accrédité* olduğu İsviçre ve Belçika gibi ülkelere de çıkartılmalarında önemli rol oynamıştı.¹²⁰ Paris'teki İttihad ve Terakki Cemi-

117 *The Washington Post*, 11 Ağustos 1908, s.2.

118 "Recall Turkish Ministers," *The New York Times*, 11 Ağustos 1908, s.1; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.52-53 içinde. Ayrıca bkz., "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.254 içinde.

119 Aziz Esenbel, "Kardeşinin Kalemle: Paris Seferi Salih Münir Paşa," ss.639-640.

120 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, ss.161-172; 275-276; ve 347-352.

yeti ileri gelenleri Paris ve Brüksel'de sürgünde yaşayan vatandaşlar adına, Salih Münir [Esenbel] Paşa'nın yalnızca inanmış bir monarşist olmasından değil, aynı zamanda Elçilik fonlarını kendi lüksü ve harcamaları için kullanmış olmasından dolayı acilen görevden alınmasını isteyen bir telgrafi 5 Ağustos'ta İstanbul'a çektiler. Telgrafta Paşa'nın yerine Paris'e "namuslu, şan ve haysiyet ve menafi-i Hükümet-i Seniye-yi muhafazaya muktedir bir Sefir" tayin edilmesi isteniyordu.¹²¹ Paşa, 6 Ağustos'ta görevden alındı ve hemen İstanbul'a dönmesi istendi,¹²² Ancak Paşa, sıhhi nedenlerle Avrupa'da kaplıca tedavisi göreceğini bahane ederek İstanbul'a dönme isteksizliğini Fransız basınına açıkladı. Salih Münir [Esenbel] Paşa'nın 10 Ağustos'ta Paris'te yayınlanan *Le Matin* gazetesine verdiği demeç çok ibret vericiydi: Şimdiye kadar en azimli savunucusu olduğu eski rejimi ve bu rejimin temsil ettiği herşeyi, artık zaman değişmiş olduğu ve mutlakiyetçi rejim bir devrimle kesin olarak yıkılmış bulunduğu için, en ağır sözlerle kötülüyordu! Avrupa ve Amerikan basını bunu Salih Münir [Esenbel] Paşa'nın kendi canını kurtarmak için Devrim'le uzlaşmak zorunda hissetmesine kanıt olarak değerlendirdi. *Le Matin* muhabiriyle yaptığı konuşmada, Paşa, eski rejimin devamının mümkün olmadığını söylemişti. Paşa'nın ifadesine göre, ekonomi dar boğazdaydı; memurlar yetersiz ve beceriksizdi; yasalar uygulanmıyordu; ordu iyi donatılmamıştı; ve herşeyden önemlisi, Hükümet yönetiminde entrika ve yolsuzluk egemendi. Üstelik ülkenin doğal kaynaklarının kul-

121 Selânik'te çıkan 6 veya 7 Ağustos 1908 tarihli *İttihad ve Terakki* gazetesinden nakleden, *Tanin*, 27 Temmuz 1324/9 Ağustos 1908, s.4.

122 "Unter dem Kabinett Kiamil," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 7 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 8 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.4; ve "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 10 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.9.

lanım ve gelişimi ile ilgili hiçbir ciddi girişimde bulunulmamıştı. Devrimci komitelerin kurulmasını engellemek bahanesiyle özel girişimin gelişmesine izin verilmemişti.¹²³ Salih Münir [Esenbel] Paşa, İttihadçı liderlerin güvenini kazanmak amacıyla henüz İstanbul'a dönmek üzere Paris'ten ayrılmamış olan Ahmed Rıza Bey'i Eylül ayında ziyaret etmiş, ayrıca *Servet-i Fünun* başyazarı Ahmed İhsan [Tokgöz] ile de devrimci davanın karşısında çalışmadığını belirttiği bir röportaj yapmıştı.¹²⁴ Yıllar sonra, geçmişte olanları unutturmak için kardeşi Aziz Esenbel de bu dayanaksız iddiaları tekrarlayacak ve ağabeyinin Paris'te Büyükelçi iken devrimcileri takip ettirmediğini, onları Fransa, Belçika ve İsviçre makamlarına ihbar etmediğini, tam tersine onlara elinden gelen desteği sağladığını ve hatta İttihadcılara 'yatakılık' yaptığını iddia edecekti!¹²⁵

Paris Büyükelçiliği görevinin Hariciye Nezareti Müsteşarı Naum Paşa'ya teklif edileceği sanılıyordu.¹²⁶ Nitekim, 12 Ağustos'ta, görevden azledilen Salih Münir [Esenbel] Paşa'nın yerine Paris Büyükelçiliği'ne Devrim'den sonraki Sa'id Paşa Kabinesi'ne kısa bir süre için Nafia Nazırı olarak girmiş olan Naum Paşa'nın atanacağı haberi doğrulandı. Hariciye Nezareti'nde çeşitli görevlerde bulunduktan sonra, 1892'de 'Vezir' rütbesiyle Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na atanmış, beş yıllık iki dönem boyunca Beyrut'ta görev yaptıktan sonra Hariciye Nezareti Müsteşarlığına getirilmiş

123 "Der Vertrauen der Mächte," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 10 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; "The Recall of Munir Pasha," *The Times*, 11 Ağustos 1908, s.5; ve "Diplomat Praises New Regime," *The Washington Post*, 11 Ağustos 1908, s.2.

124 Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, 2, ss.60-61.

125 Aziz Esenbel, "Kardeşinin Kalemiyle: Paris Sefiri Salih Münir Paşa," ss.641-642.

126 *Tanin*, 29 Temmuz 1324/11 Ağustos 1908, s.4; ve "Abdul Hamid and the Committee," *The Times*, 12 Ağustos 1908, s.5.

olan Naum Paşa'nın doğruluğu ve sağlam karakterli oluşu dolayısıyla saygı gördüğü belirtiliyordu.¹²⁷

Washington Elçisi Mehmed Ali Bey, Devrim'den hemen sonra Saray ve İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'nin yardımıyla İngiltere'ye kaçmayı başaran İzzet Paşa'nın oğluydu. Mehmed Ali Bey'in görevden alınması 7 Ağustos tarihinde gündeme geldi.¹²⁸ Bu, Washington'daki diplomatik çevrelerde zaten günlerdir beklenmekteydi. Mehmed Ali Bey'in Amerikan girişimcilerinin İstanbul'da bir telefon santrali kurması işinde kendilerine yardımcı olması karşılığında komisyon almış olduğu Washington'daki söylentiler arasındaydı.¹²⁹ Mehmed Ali Bey 11 Ağustos'ta Elçilik'teki görevinden azledildi. Eski rejime sıkı sıkıya bağlılığıyla tanındığı için görevden alınması Washington'daki diplomatik çevrelerce yadırganmadı. Yerine yeni Elçi atanana kadar New York Konsolosu Münci Bey Maslahatgüzâr olarak Washington'da görevlendirildi.¹³⁰ Münci Bey, bir an önce Washington'a gitmesi ve Elçilikteki görevine başlaması

127 "The Paris Embassy," *The Times*, 13 Ağustos 1908, s.3; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 13 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.5; "Osmanische Streitfragen," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.2; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 14 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.3. Ayrıca, bkz., "Naum Paşa," *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, 14, s.8558.

128 "Unter dem Kabinet Kiamül," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 7 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2.

129 "Die Absetzung Mehemed Alis," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 8 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.2.

130 "Die Absetzung Mehemed Alis," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 8 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.2; Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.52-53 içinde; "Mehmed Ali Retired: Recall of Turkish Minister to United States Assured," *The Washington Post*, 11 Ağustos 1908, s.2; ve "Recall Turkish Ministers," *The New York Times*, 11 Ağustos 1908, s.1. Ayrıca şu başyazıya bkz., "The Recall of the Turkish Minister," *The New York Times*, 13 Ağustos 1908, s.6.

7

için Hariciye Nezareti'nden emir aldı.¹³¹ Mehmed Ali Bey makamını bırakmamakta direndiyse de, Münci Bey sonunda Elçiliği kendi kontrolü altına aldı.¹³² Münci Bey, New York'taki Türkleri Mehmed Ali Bey'e karşı kıskırtmış ateşli bir İttihadçıydı.¹³³ Mehmed Ali Bey, New York, Boşton ve Philadelphia'da bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti taraftarları tarafından yazılmış tehdit mektupları alarak paniğe kapıldı ve İngiltere'ye gitmek üzere, 19 Ağustos gecesi Amerika'yı terketti.¹³⁴

Hükümet 15 Ağustos'ta, Bükreş Elçisi Hüseyin Kâzım Bey'i Mehmed Ali Bey yerine Washington Elçisi olarak atadığını Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı'na bildirdi.¹³⁵ İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden olan Hüseyin Kâzım Bey'in Washington Elçiliği'ne atanması, *The New York Times* gazetesi tarafından Sultan Abdülhamid ve Kâmil Paşa Kabinesi'nin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne hoş görünme çabasının bir sonucu olarak yorumlanıyordu.¹³⁶

131 "Turkish Minister Admits Recall," *The New York Times*, 12 Ağustos 1908, s.4; "Mundji Bey in Charge," *The Washington Post*, 12 Ağustos 1908, s.1; ve "The Turkish Legation in Washington," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5.

132 "Turkish Minister Admits Recall," *The New York Times*, 12 Ağustos 1908, s.4.

133 "Mundji Bey Makes Denial: Did not Instigate Threatening Letters to Deposed Turkish Minister," *The New York Times*, 16 Ağustos 1908, İkinci Bölüm, s.7; ve "The Turkish Legation in Washington," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5.

134 "Mehmed Ali is in Flight," *The New York Times*, 20 Ağustos 1908, s.1.

135 "Appointment of Hussein Kiazim Bey, With Elevation of Washington Mission, Confirmed by Inquiry to State Department," *The Washington Post*, 16 Ağustos 1908, s.2; "The Turkish Legation in Washington," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 21 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.4; ve "May Be Turkish Ambassador: Said Sultan's Government Will Give That Rank to Hussein Kiazim Bey," *The New York Times*, 24 Ağustos 1908, s.2.

136 "Sultan Selects Hussein Kiazim Bey," *The New York Times*, 16 Ağustos 1908, İkinci Bölüm, s.7.

Çok sayıda kâtib ve konsolosa ek olarak, St. Petersburg Büyükelçisi Hüseyin Hüsnü Paşa, Berlin Büyükelçisi Tevfik Paşa, Madrid Büyükelçisi Şerif Paşa ve Belgrad Büyükelçisi de görevden alındı.¹³⁷ Romanya'da Kalas Başkonsolosu olan Azarian Efendi, Belgrad Elçiliği'ne atandı.¹³⁸ Arif Paşa'nın oğlu olan Şekib Bey ise Sofya'ya Yüksek Komiser olarak atandı.¹³⁹

St. Petersburg Elçiliği Arnavut asıllı Turhan Paşa'ya verildi.¹⁴⁰ Paşa, hayatının önemli bir bölümünü diplomatik görevlerde geçirmişti. Kâtib olarak başladığı görevine, sırasıyla, St. Petersburg, Berlin, Atina, Viyana ve Roma'da devam eden Paşa, 1879'da Roma Maslahatgüzârı olmuş, fakat bir Arnavut milliyetçisi olan kardeşinin faaliyetleri yüzünden gözden düşmüştü.¹⁴¹ Atanmış olduğu St. Petersburg'da Berlin'in günlük gazetelerinden *Berliner Lokal-Anzeiger*'e verdiği röportajda yeni Büyükelçi Turhan Paşa, yakın geçmişteki olayların yalnızca askerî bir ayaklanma olarak nitelendirilemeyeceğini, Devrim'in Türk halkının doğal ve önüne

137 "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 10 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.9; "The New Era in Turkey," *The Times*, 10 Ağustos 1908, s.5; Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.52-53 içinde; "Sultan Selects Hussein Kiazim Bey," *The New York Times*, 16 Ağustos 1908, İkinci Bölüm, s.7; ve "Recall of Ambassadors," *The Times*, 24 Ağustos 1908, s.3.

138 "Turkey," *The Times*, 1 Eylül 1908, s.3.

139 "Turkey," *The Times*, 26 Ağustos 1908, s.5.

140 *Tanin*, 29 Temmuz 1324/11 Ağustos 1908, s.4; "Abdul Hamid and the Committee," *The Times*, 12 Ağustos 1908, s.5; "Osmanische Streitfragen," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.2; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 13 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.5; ve "Türkhan Pascha," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.4.

141 Harry H. Lamb, "Ministers not having Offices at the Porte" ("The Turkish Empire on the Eve of its Fall," G. P. Gooch ve Harold Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, ss.15-16 içinde).

geçilmez isteklerinin gerçekleşmesini hızlandırdığını söylüyordu. Eski rejime dönüşün mümkün olmadığını ve korkulduğu gibi Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çatışma çıkması için hiçbir neden olmadığını söyleyen Paşa'ya göre, Sultan da ülkenin anayasal rejim için yeterince olgunlaştığına inanıyordu ve olası bir tepkiye imkân yoktu.¹⁴²

Ağustos'un son günlerinde Berlin Büyükelçiliği'ne Tevfik Paşa yerine Osman Nizami Paşa atanmıştı. Osman Nizami Paşa'nın, Tevfik Paşa'nın okuldan yakın arkadaşı olması, Türk-Alman ilişkilerinin devamını sağlamak için hesaplandığı yönünde algılanmıştı.¹⁴³ Annesi Avusturyalı olduğu için akıcı bir Almanca konuşan Osman Nizami Paşa *Berliner Tageblatt*'a İstanbul'da verdiği demeçte ordunun Alman ordusu örnek alınarak tekrar düzenleneceğini, birçok yüksek rütbeli subayın açığa alınacağını, yaşlı subayların ise emekliye sevkedileceğini söyledikten sonra artık yeni rejime geçişle birlikte kapitülasyonların kalkabileceğini düşündüğünü belirtti.¹⁴⁴

Dahiliye Nezareti bünyesinde de büyük değişiklikler yapıldı. Devrimi izleyen günlerde aralarında Erzurum Valisi Abdül Vehab Paşa, Hicaz Valisi Amiral Ahmed Ratib Paşa, Kastamonu Valisi Fuad Paşa, Trabzon Valisi Ferid Paşa, Beyrut Valisi Mehmed Ali Bey ve Adana Valisi Bahri Pa-

142 "Turkhan-Pascha über die Umwälzung in der Türkei," *Berliner Lokal-Anzeiger*, August 31, 1908, İkinci Baskı, s.1; "Türkei: Zur Lage," *Vossische Zeitung*, 31 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.3; ve "The New Ambassadors to Russia and Germany," *The Times*, 2 Eylül 1908, s.5.

143 "Demission Akif Paschas," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 24 Ağustos 1908, s.3; ve "Türkei: Zur Lage," *Vossische Zeitung*, 31 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2. Ayrıca bkz., "The New Ambassadors to Russia and Germany," *The Times*, 2 Eylül 1908, s.5.

144 "Eine Unterredung mit Osman Nisami," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 25 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.1.

şa'nın da bulunduğu birçok vali görevden azledildi. Azil işlemlerine 6 Ağustos'ta başlandı.¹⁴⁵ Özellikle Erzurum hal-kinin Devrim'den önce sayısız gösteriyle istifa ettirmeye çalıştığı Erzurum Valisi Abdül Vehab Paşa'nın görevden alınması çok anlamlıydı. Paşa'nın azli 7 Ağustos'ta gerçekleşti.¹⁴⁶

Hicaz Valisi Amiral Ahmed Ratib Paşa da 7 Ağustos'ta görevden alındı.¹⁴⁷ Paşa, 1893'ten beri Hicaz Valiliği yapmış ve görevi süresince yasadışı yollardan hatırı sayılır bir servete sahip olmuştu.¹⁴⁸ Ahmed Ratib Paşa, yeni rejime karşı olan valilerden biriydi ve Kanun-u Esasi'nin ilânını bilinçli olarak geciktirmişti.¹⁴⁹ Göreyden alınmasıyla birlikte, tutuklanarak mallarına kanunî yollardan el konulması için de

145 "Valilerin Azli," *Tanin*, 25 Temmuz 1324/7 Ağustos 1908, s.4; "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 8 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.4; Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.52-53 içinde; "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.254 içinde; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, ss.28-29.

146 "Unter dem Kabinett Kiamil," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 7 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.52-53 içinde; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, ss.28-29.

147 "Unter dem Kabinett Kiamil," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 7 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.52-53 içinde; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, ss.28-29.

148 Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Turkish-Arab Relations in the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire, 1908-1918*, s.83n.

149 "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 21 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.4; ve FO. 195/2286, Konsolos Vekili Mohammad Husain'den Sir Gerard Lowther'a, Cidde, 25 Ağustos 1908'den nakleden Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Turkish-Arab Relations in the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire, 1908-1918*, s.199.

emir çıkmıştı. Kaçmaya çalışan Ahmed Ratib Paşa Cidde'de yakalandı.¹⁵⁰ Paşa tutuklanır tutuklanmaz bir gemiye bindirilip İstanbul'a gönderildi.¹⁵¹ Hicaz Demiryolları Genel Müdürü Mareşal Kâzım Paşa, Ahmed Ratib Paşa'nın yerine Hicaz Valisi ve Askerî Kumandanı olarak atandı.¹⁵² Kâzım Paşa'nın namuslu bir yöneticilik ve askerlik geçmişi, artık gelecekteki hac ziyaretlerinin hacı adaylarından alınagelmekte olan 'resmî' rüşvetlerle gölgelenmeyeceğine ve hac kafilelerinin Bedevî saldırılarına karşı ciddi bir şekilde korunacağına kanıtı.¹⁵³

Aydın Valisi Mehmed Ali Paşa İzmir'de Kanun-u Esasî'nin ilânından sonra görevden azledildi.¹⁵⁴ İzmir'deki askerî birliklerin monarşist komutanı Tevfik Paşa ile birlikte eski rejimin yüksek rütbeli subay ve memurları ve özellikle de Aydın Polis Serkomiseri 29 Temmuz'da tutuklanmış, rütbeleri ellerinden alınmış ve kaçmalarına fırsat vermemek için İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin güçlü olduğu Selânik'e gönderilmişlerdi.¹⁵⁵ Azledilen Vali İngiliz Konsolosluğu'nun İzmir'deki yazlık ikâmetgahına sığınmaya çalıştıysa da, yakalanarak İstanbul'a götürülmesi hakkındaki emri

150 "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 25 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; *Ihdam*, 25 Ağustos 1908'den nakleden "Turkey," *The Times*, 26 Ağustos 1908, s.5; ve E.O. 195/2286, Konsolos Vekili Mohammad Husain'den Sir Gerard Lowther'a, Cidde, 23 Ağustos 1908'den nakleden Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Turkish-Arab Relations in the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire, 1908-1918*, s.199.

151 "Turkey: The Hedjaz and the Yemen," *The Times*, 27 Ağustos 1908, s.3.

152 "Turkey," *The Times*, 1 Eylül 1908, s.3.

153 "Kiazim Pasha," *The Times*, 2 Eylül 1908, s.5.

154 *Resimli Kitab*, 2 (Nisan-Eylül 1909), s.838.

155 "Die Wiederherstellung der türkischen Verfassung," *Vossische Zeitung*, 30 Temmuz 1908, Akşam baskısı, s.2; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.62 içinde.

duyunca Beyrut yönüne giden bir gemiye binip kaçtı. Fakat Beyrut'tan Kıbrıs'a gitmek üzere küçük bir tekneye binerken limanda yakalandı.¹⁵⁶

Saray'ın adamlarından olan Beyrut Valisi Mehmed Ali Bey, daha önce İstanbul'da Gümrük Müfettişliği yapmış ve eski rejimin son günlerinde Beyrut Valiliği'ne atanmıştı. Tıpkı Aydın Valisi gibi o da, görevden alındıktan sonra yurtdışına kaçmaya çalıştı. 15 Ağustos'ta İngiliz Başkonsolosluğu'na sığındıysa da orayı terketmek zorunda kaldı.¹⁵⁷ Mehmed Ali Bey'in yerine, Beyrut Valiliği'ne Nâzım Paşa atandı.¹⁵⁸

Hudeyde'den gelen telgraflar Yemen Valisi ve Sahra Kuvvetleri Kumandanı Mareşal Ahmed Feyzi Paşa'yı Kanun-u Esasi'ye bağlılığını açıklamayı reddetmesi nedeniyle suçluyor ve hemen görevden alınmasını istiyordu.¹⁵⁹ Hükümet, Hicaz'dan Mekke Şerifi Ali Paşa'nın görevden alınıp, yerine Şerif Abdullah'ın atanmasını isteyen temenni mektupları da almaktaydı.¹⁶⁰ Medine Mutasarrıfı Muhafız Osman Paşa Kanun-u Esasi'nin ilânına karşı çıktığı için görevden alınıyor ve görev Müşir Abdullah Paşa'ya devrediliyordu.¹⁶¹ Şam Valisi Şükrü Paşa Devrim'den hemen sonra görevden alını-

156 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.63.

157 "Turkish Reforms," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5.

158 "Turkey," *The Times*, 1 Eylül 1908, s.3.

159 "Turkey: The Hedjaz and the Yemen," *The Times*, 27 Ağustos 1908, s.3.

160 "Turkey: The Hedjaz and the Yemen," *The Times*, 27 Ağustos 1908, s.3. Ayrıca bkz., Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Turkish-Arab Relations in the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire, 1908-1918*, s.199.

161 FO. 618/3, Devay'den Sir Gerard Lowther'a, Şam, 25 Ağustos 1908'den nakleden Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Turkish-Arab Relations in the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire, 1908-1918*, s.199.

yordu.¹⁶² Musul Valisi de görevden uzaklaştırılanlar arasındaydı. Daha önceki Vali yerine, Bağdad'da bulunan Ferik Zeki Paşa, Musul'un yeni valisi olarak atanıyordu.¹⁶³

Kâmil Paşa Kabinesi'nin programı 16 Ağustos'ta kamuoyuna duyuruldu.¹⁶⁴ Hükümet programının en başında, şimdiki hükümetin geçici olduğu ve ömrünün parlamento açılana ve parlamento tarafından seçilmiş bir kabine göreve başlanana kadar olacağı belirtiliyordu.¹⁶⁵

Hükümet programına göre, en önemli sorun, devletin mali durumuydu. Kâmil Paşa, Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinde, ordu ve donanmanın savaş gücünü eksiltmeden, bütün gereksiz harcamaların kesileceğini belirtti: Nezaretlerdeki memur sayısı düşürülecek ve memurların alageldikleri yüksek maaşlar azaltılacaktı. Kadroları kaldırılarak emekliye sevk edilecekler geçici bir süre için maaşlarının bir bölümünü almaya devam edecekler ve becerilerine göre yeniden başka bir devlet kurumunda hizmete alınabileceklerdi.¹⁶⁶ Hazine-i Âmire 'tamtakırdı'; fakat borçlanmaya gi-

162 Resimli Kitab, 1 (Eylül 1908-Mart 1909), s.357.

163 "Teveçihat," *Tanin*, 31 Temmuz 1324/13 Ağustos 1908, s.4.

164 "Turkish Reforms: Programme of the Ministry," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5; "Das Programm der türkischen Regierung," *Vossische Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, ss.1-2; "Die Finanzpläne des Kabinetts Kiamil," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.1; ve Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, p.33. Hükümet programının Fransızca çevirisi için bkz., "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.128-129 içinde.

165 "Turkish Reforms: Programme of the Ministry," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5.

166 "Turkish Reforms: Programme of the Ministry," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5; "Die Finanzpläne des Kabinetts Kiamil," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.1; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, p.64 içinde.

dilerek ve harcamalarda bir miktar tasarruf yapılarak, mali durum hakkında rapor sunulacak bir parlamento kurulana kadar, yönetim giderlerine yetecek kadar para bulunabileceği ümit ediliyordu. Suistimallerin ortadan kaldırılmasıyla devlet gelirleri artacak, bu artışlar bütçede dengeyi sağlayacaktı. Hükümet programı, parlamentoya sunulacak çeşitli tasarılarla –devlet gelirlerini toplamada gelişmiş yöntemlerin uygulamaya konulması, kimi ticarî antlaşmaların yeniden gözden geçirilmesi, tarım ve ticaretin geliştirilmesiyle– ekonomik ve malî durumun sağlam bir temele oturacağına dair umut taşıyordu.¹⁶⁷

Yürürlükteki yasalar –özellikle de ticaret ve toprak tasarrufu ile ilgili olanlar– uygulamada görülen aksaklıklar gözönünde tutularak elden geçirilecek ve yasalarda gerekli değişiklikler yapılacaktı. Ekonomik gelişmenin önünde büyük bir engel oluşturan toprak tasarrufu ile ilgili belirsizlikleri ortadan kaldırmak için teşebbüste bulunulacaktı.¹⁶⁸ Programda kapitülasyonlar konusuna değinen Kâmil Paşa, kapitülasyonlarla yabancı şirketlere tanınmış olan ayrıcalıklar ve önceliklerin kaldırılması için çalışmalar yapılacağını açıklıyordu. Kâmil Paşa bayındırlık işleri için de gündem belirliyor ve özel mülkiyetin, bir milletin refahının temel kaynaklarından biri olduğunu belirterek, korunacağına ve önündeki engellerin kaldırılacağını ilişkin açıkça güvence veriyordu.¹⁶⁹

167 "Turkish Reforms: Programme of the Ministry," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5.

168 "Turkish Reforms: Programme of the Ministry," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5; "Das Programm der türkischen Regierung," *Vossische Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2.

169 "Das Programm der türkischen Regierung," *Vossische Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, ss.1-2; "Die Finanzpläne des Kabinetts Kiamil," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.64 içinde.

Hükümet programı, eğitim sisteminin de geliştirileceğini söylüyor ve devlet okullarının tüm ırk ve inançlara açık olacağını belirtiyordu.¹⁷⁰ Kâmil Paşa'nın programı, adli meselelerde de reformlar içeriyor ve Müslüman olan ya da olmayan tüm erkek vatandaşların askere çağrılacağını bildiriyordu.¹⁷¹

İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyen gazeteler Hükümet programının tüm ayrıntılarıyla ilgileniyorlardı. Onlara göre herşey, ama özellikle ekonomi, toptan ve ivedi reformlara ihtiyaç duyuyordu.¹⁷²

Daha yeni Hükümet'in programının açıklanmasından önce, 10 Ağustos'ta, gazeteler Nezaretlerde çok sayıda monarşist memurun görevden alındığını ve kamu bürokrasisinde geniş kapsamlı bir temizliğe başlanılmış olduğunu kamuoyuna bildiriyordu.¹⁷³

Yeni Hükümet, yönetimin çeşitli kademelerini ve özellikle de Şura-yı Devlet'i yeniden örgütlemeye işe başladı.¹⁷⁴

170 "Turkish Reforms: Programme of the Ministry," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5.

171 "Das Programm der türkischen Regierung," *Vossische Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; "Die Finanzpläne des Kabinetts Kiamil," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.64 içinde.

172 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.64 içinde.

173 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.53 içinde; ve "Abdul Hamid and the Committee," *The Times*, 12 Ağustos 1908, s.5.

174 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, s.64 içinde. Şura-yı Devlet'in yeniden düzen-

Şura-yı Devlet'in yüz kırk üyesinden yalnızca altmış görevde kalacaktı. Üyelerin aldıkları ayhkların çok yüksek olduğu gözönüne alındığında, Şura-yı Devlet üye sayısındaki bu indirimle maaşlardan elde edilecek tasarruf çok büyük olacaktı.¹⁷⁵ Dolaylı vergileri denetleyen kurul da ortadan kaldırılacak ve yerine, söylentiye göre, başka bir meclis kurulacaktı. Bu arada ortadan kaldırılan kurulların eski üyelerine yeni görevler bulunana kadar maaşlarının yarısı ödenecekti.¹⁷⁶

Evkaf-ı Hümayûn Nezareti'nde de kökten reformlar yapılacaktı. Bu arada, Maarif-i Umumiye Nezareti'ne de okullarda uygulamaya konulacak yeni bir 'millî eğitim' programı hazırlaması görevi verilmişti.¹⁷⁷ Türkiye'deki yüksek öğrenim kurumlarında reformlar yapmak için, Ağustos ayı sonlarına doğru Kâmil Paşa Hükûmeti Prusya Eğitim Bakanlığı'na başvurarak, Türkiye'deki değişikliğe rehber olması için Prusya'daki yüksek öğrenim sisteminin planı, tüzük ve ders kitaplarının tam bir listesini istiyordu.¹⁷⁸

Maliye Nezareti'ndeki değişiklikler 10 Ağustos'ta Mahmud Esad Efendi'nin Maliye Nezareti Müsteşarlığı'na atanmasıyla başladı.¹⁷⁹ Bu yeni atama sonrasında yeni Maliye

lenmesi hakkındaki 6 Şaban 1326/20 Ağustos 1324 [2 Eylül 1908] tarihli irade'nin metni için bkz., "Tradé Imperial relatif à l'épuration et à la réorganisation du Conseil d'État," Adrien Biliotti ve Ahmed Sedad (Der.), *Législation Ottomane depuis de Rétablissement de la Constitution*, 1, ss.49-50.

175 *The Washington Post*, 14 Ağustos 1908, s.3.

176 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.64-65 içinde.

177 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.64-65 içinde.

178 "The New Era in Turkey: German Sympathy," *The Times*, 24 Ağustos 1908, s.3.

179 "Abdul Hamid and the Conmittee," *The Times*, 12 Ağustos 1908, s.5; ve "Osmanische Streitfragen," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 13 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.2.

Nazırı Ziya Paşa, Nezaretin her bölümünde çalışanların sayısının gereğinden çok fazla olduğunu söyleyerek, aralarında daha onbeş yaşında olmasına rağmen gümrük müfettişliği makamına erişmiş olan Abu-l Hûda'nın torununun da bulunduğu çok sayıda memuru işten attı ve diğerlerini de maaşlarını indirmekle tehdit etti. Ama hareketin anılığı ne-redeyse bir ayaklanmaya neden oldu. Memurların çoğu direnişe geçerek çalışmayı durdurdu. Saray hafiyelerinin ve Saray'da nüfuzlu kişilerin yardımıyla işe alınmış olanların görevden azledilmelerini kabul ediyorlardı; ne var ki -iddia ettiklerine göre- işten atılan memurlarla bakmakla sorumlu oldukları yakınlarının toplamı onbeş bini buluyordu ve Nazırın hareketiyle hepsi birdenbire yoksullaşacaktı.¹⁸⁰ Maliye Nezaretindeki direnişi örgütleyenler İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin de yardımıyla polis tarafından gözaltına alındı.¹⁸¹

Kâmil Paşa, Paris'te yayınlanan *Le Journal*'e verdiği bir demeçte, gereksiz personel harcamaların kısılması ve kimi kadroların lağvedilmesiyle devlet bütçesinde yüz milyon Franklık bir tasarruf sağlanmasının beklendiğini söylüyordu.¹⁸² Buna karşılık, görevinden azledilmiş olan eski Paris Büyükelçisi Salih Münir [Esenbel] Paşa, hâlâ ayrılmadığı Fransa'dan Türkiye içindeki karşı-devrimci monarşist duyguları ayaklandırmaya çalışıyor ve *Le Matin*'e verdiği demeçte, toptan işten çıkarmaların yeni rejime saldıracak ve ayaklanmalara neden olacak bir yoksullar ordusu yaratacağını belirterek, endişelerini dile getiriyordu. Avrupa'daki malî çevreleri karşı-devrimci cepheye çekebilmek amacıyla çaba harcadığı belli olan Paşa'ya göre, Hükümet'in toplu iş-

180 "The New Era in Turkey," *The Times*, 13 Ağustos 1908, s.3.

181 "Maliye'de," *Tanin*, 31 Temmuz 1324/13 Ağustos 1908, s.4.

182 "Turkish Reforms: Prospective Loans," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5.

ten çıkartma eylemi İstanbul'da huzursuzluk yaratacak, bu da İstanbul'da faaliyette bulunan yabancı ticarî ve malî yatırımcıları tedirginliğe sevkedecekti. Sonuç olarak, Avrupalıların Türkiye'deki çıkarları yeni rejimin tavrı nedeniyle zedelenecekti.¹⁸³

Çok sayıda memurun görevden alınmasının yarattığı huzursuzluk, Hükümet'i yeniden bir durum değerlendirmesi yapmaya ve sonra daha farklı bir çözüm bulmaya zorladı.¹⁸⁴ İsten çıkarmalar yerine maaşlarda kısıntıya gidilecekti. Sonuçta, ayda elli Lira'dan yüksek maaşların yarıya indirilmesine karar verildi.¹⁸⁵

Yeni rejimle birlikte çalışkan ve etkili bir Harbiye Nazırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi göreve geldi. Yeni Harbi-

183 *Le Matin*, 16 Ağustos 1908'den nakleden "Turkish Reforms: Prospective Loans," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5. Salih Münir [Esenbel] Paşa Fransız kamuoyunun Türkiye'deki yeni rejim aleyhine oluşması için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu: Gaulois'ın başyazarına verdiği bir demeçte, son derece 'diplomatik' bir dille, "Türkiye'deki yeni rejimin, zeki ve becerikli kimseler elinde olduğu sürece, Almanya'ya düşmanlık besleyeceğini sanmadığını" söylüyordu. Fransa ile Almanya arasındaki tarihsel düşmanlığı monarşist amaçları için İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhine kullanmaktan çekinmeyen Paşa, orduda İttihadçıları destekleyen ve doğrudan ya da dolaylı bir biçimde Alman subaylarının etkisi altında kalan küçük rütbeli subayların Almanya hayranı olduğunu ve hepsinin Fransa ve İngiltere'ye düşmanlık beslediğini ayrıca belirtiyordu. Bununla da yetinmeyen Salih Münir [Esenbel] Paşa, Kâmil Paşa Kabinesi'nin kapitülasyonları gözden geçirme niyetini açıkladığı bir anda verdiği demeçte, Türkiye'nin ekonomik gelişmesinde ve Anadolu'nun refah düzeyinin artmasında Alman sermayesinin oynamakta olduğu rolü bildiğini ekliyordu. Paşa bütün bu nedenlerden ötürü "yeni rejimin Almanya gibi bir süpergücün yanında yer almasının geçici olmadığını" söyleyerek İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin itibarını Fransız kamuoyunda yoketmeyi düşünüyordu ("Das Programm der türkischen Regierung," *Vossische Zeitung*, 17 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2).

184 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908, "Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908," *Parliamentary Papers*, 1909, 105, ss.64-65 içinde.

185 "May Take Sultan's Palace From Him," *The New York Times*, 14 Ağustos 1908, s.6.

ye Nazırı Vekili Rıza Paşa, 9 Ağustos'ta tüm ordulara yayımladığı emirle eski rejimde siyasal suçlardan dolayı hapsedilmiş tüm subay ve erlerin serbest bırakılmasını istedi. Ayrıca, subayların maaşlarıyla erlerin tayınlarının gecikmeden ödenmesini de emretti. Yalnız, kapsamlı incelemeler tamamlanıncaya kadar, şimdiye kadar ödenmekte olan ama yasa da belirtilen miktarları aşan maaş ödemeleri durdurulacaktı. Paşa ayrıca silahlı kuvvetlerin asker ihtiyacını belirlemek üzere bir komisyon kurulacağını ve bu komisyonun asker sayısında kökten bir azaltmaya gitmek için yasa ve tüzükler düzenleyeceğini bildırıyordu. Ordu kadrolarında yapılacak azaltmayla, yetersiz olan subayların emekliye sevk edilmesi ve yerlerine yeteneklilerin alınması da emrediliyordu.¹⁸⁶

Yeni Harbiye Nazırı Vekili, 9 Ağustos'ta yaptığı açıklamayla verdiği söz doğrultusunda, eski çürümüş monarşist kadroda sıkı bir temizlik yaptı.¹⁸⁷ Ordu Kumandanlıklarına yeni komutanlar atandı; ama genel ve daha önemli bir değişiklik Harbiye Nezareti'nin merkez teşkilatında ve Ordunun üst yönetim kademelerinde yapılıyordu.¹⁸⁸

Ordudaki geniş çaplı atamalar 15 Ağustos'ta kamuoyuna açıklandı. Gerek Türk gerekse yabancı askerî çevrelerdeki görüş, varolan koşullar altında yapabileceklerinin en iyisini gerçekleştiren Hükümet ve Harbiye Nezareti'nin bu başarı nedeniyle kutlanması gerektiği yönündeydi.¹⁸⁹ Büyük ör-

186 "Harbiye Nazırı Vekili Rıza Paşa Hazretlerinin İcraati," *Tanin*, 28 Temmuz 1324/10 Ağustos 1908, s.4.

187 "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East*, s.281 içinde.

188 "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East*, s.282 içinde.

189 "New Military Appointments," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5.

gütleme gücüne sahip ve gerçekten yetenekli bir asker olarak tanınan Ferik Pertev Paşa, Harbiye Nezareti Müsteşarlığı'na atanmıştı. Başka bir özelliği de Alman eğitimi almış olması olan yeni Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ferik İzzet Paşa ise, Suriye ve sonra Yemen'de XIV. Fırka Kumandanı olarak görevini başarıyla yapmıştı ve mükemmel bir subay olarak biliniyordu. Yeni Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Reisi eski rejimce Sivas'a sürgüne gönderilmiş olan Mirliva Salih Paşa'ydı. Harbiye Nezareti merkez örgütünde topçu birliklerinden sorumlu dairenin başkanlığına Hürşid Paşa, süvari birliklerinden sorumlu dairenin başkanlığına İsmail Paşa ve piyade birliklerinden sorumlu daire başkanlığına da Osman Nazmi Paşa atandı. Nezarete son derece önemli konuma gelen ve yetenekleri ve yenilikçi eğilimleriyle tanınan bu üç paşa da mutlakiyetçi rejimin hafiyelik kurumuyla kirlenmiş ortamında ne kadar yükselinebilir ve hizmet verilebilirse o kadar yükselmiş ve şerefleriyle orduya hizmet etmişlerdi.¹⁹⁰

Merkezi İstanbul'da bulunan Birinci Ordu Kumandanlığı'na yeni atanan Birinci Ferik Mahmud Muhtar Paşa, Almanya'da eğitim görmüş ve yeteneklerine orduda çok güvenilen bir askerdir. Askeri bilimlerdeki bilgisi ve askerlere komuta yeteneği üstün olarak değerlendiriliyordu. Son görevi Hicaz Demiryolu İşletme Nazırlığı olan Mareşal Ali Rıza Paşa, Edirne'deki İkinci Ordu Kumandanlığı'na atanıyordu. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde başarıyla görev yapmış olan Ali Rıza Paşa'nın profesyonel yaşamını gölgeleyen tek olay, 1905 yılı Nisan ayında komuta ettiği birliklerin Menakha'da Yemenli asilere karşı uğradığı yenilgiydi. Yalnız,

190 "New Military Appointments," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5; "Die neuen türkischen Generale," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 18 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve "Türkei: Neue Männer," *Vossische Zeitung*, 23 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, ss.4-5.

kabahat kendisinde değildi: Emrindeki subayların hemfikir olduğu nokta, Sana'yı kurtarmak için Paşa'nın emrine verilen birliklerin kötü donanmış ve disiplinsiz olduğu ve Mareşal'in Harbiye Nezareti'nin kötü yönetimi ve Saray'ın orduya danışmadan isyana müdahale etmesi nedeniyle bu sonucun alınmış olmasıydı. Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Müşiri Abdullah Paşa Erzincan'daki Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na, Ferik Nâzım Paşa ise merkezi Şam'da bulunan Beşinci Ordu Kumandanlığı'na atanıyordu. Onlar da kusursuz askerlerdi. Nâzım Paşa, ilk beş yılını Erzincan'da hücre hapsinde geçirdiği yedi yıllık sürgünden yeni dönmüştü. Paşa, Türk ordusunu yakından tanıyan Alman general Baron Colmar von der Goltz Paşa tarafından imparatorluğun en iyi beyinlerinden biri olarak görülüyordu.¹⁹¹ Merkezi Bağdad'ta olan Altıncı Ordu Kumandanlığı'na Manastır ve çevresi olağanüstü yetkili kumandanı Mareşal Osman Paşa atanmıştı.¹⁹² İstanbul'daki Birinci Avcı Taburu'nun yeni kumandanı Ferid Paşa idi. Bu yeni paşalar, alenen İttihad ve Terakki Cemiyeti sempatzanıydılar.¹⁹³

16 Ağustos'ta açıklanan bir kararla, Askerî Teftiş Komisyonu lâğvedildi ve Sultan'ın Yıldız'daki Saray yaverleri arasında geniş kapsamlı bir temizlik yapıldı. Askerî Teftiş Komisyonu eski rejim döneminde yapılmış olan düzenleme-

191 "Erneuerung der türkischen Generalität," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.4; "New Military Appointments," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5; ve "Die neuen türkischen Generäle," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 18 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.2; ve "Türkei: Neue Männer," *Vossische Zeitung*, 23 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, ss.4-5. Nâzım Paşa'nın eski rejimce alınmış rütbeleri 3 Eylül 1908'de yapılan bir törenle tekrar kendisine iade edildi (Cemal Kutay, 31 Mart İhtilâlinde Sultan Hamit, s.22).

192 Cemal Kutay, 31 Mart İhtilâlinde Sultan Hamit, s.17.

193 "Erneuerung der türkischen Generalität," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 15 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.4; ve "New Military Appointments," *The Times*, 17 Ağustos 1908, s.5.

lerle Harbiye Nezareti'nin görevlerine neredeyse el koymuştu. Hem Komisyon üyelerine verilen maaşlar hem de Hassa Ordusu'nun gereğinden fazla kalabalık oluşu nedeniyle masraflar oldukça kabarıktı. Saray'da görevli üçyüz doksan yaverden yalnızca otuzunun yerinde kalacağı 19 Ağustos'ta kamuoyunun bilgisine sunuldu. Komisyonun lâğvedilmesi ve Saray yaverlerinin sayısındaki indirim dolayısıyla sekiz mareşal, yirmidört müşir, on mirliva ve diğer otuz yüksek rütbeli subay Harbiye Nezareti emrine alınmış oldu.¹⁹⁴ 1 Ekim'de de Saray'da görevli Müşir, Ferik, Liva, Miralay, Kaymakam, Binbaşı ve Kolağası rütbelerindeki seksenüç askerî doktorun lüzumu kadarı Saray'da alikonularak fazlası Harbiye Nezareti emrine iade edildi.¹⁹⁵

Harbiye Nezareti'nde uzun vadede yapılması düşünülen değişiklikler ve askerî kadrolarda yapılacak indirimler konusunda çalışmalar yapmak üzere 13 Eylül'de Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Edhem Paşa, Tophane-i Âmire Müşiri Birinci Ferik Rıza Paşa, Birinci Ordu Kumandanı Birinci Ferik Mahmud Muhtar Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İzzet Paşa'dan oluşan 'Meclis-i Mehamm-ı Harbiye' isimli bir komisyon kuruldu. Komisyona Harbiye Nazırı başkanlık ediyordu.¹⁹⁶ Komisyonun çalışmaları 1909 Nisanındaki karşı-devrim teşebbüsünden sonra Meclis-i Mebusan'da fazla zaman geçirilmeden görüşüldü ve 2 Temmuz 1909'da Tahdid-i Sinn, 7 Ağustos 1909'da Tasfiye-i Rütbe-i

194 "The Progress of Reform," *The Times*, 21 Ağustos 1908, s.5; ve Cemal Kutay, *31 Mart İhtilalinde Sultan Hamit*, s.19.

195 Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, s.9424.

196 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, ss.36-37; ve Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 16, ss.9422-9423. 12 Şaban 1326/26 Ağustos 1324 [8 Eylül 1908] tarihli İrade metni için bkz., "İradé Imperial portant création au Ministère de la Guerre, d'un Conseil Supérieur de la Guerre (Medjliss-Meham-i-Harbie)," Adrien Biliotti ve Ahmed Sedad (Der.), *Législation Ottomane depuis de Rétablissement de la Constitution*, 1, s.50.

Askeriye Kanunu ve 24 Ağustos 1909'da da Askerî Tekaüd ve Istifa Kanunu Meclis-i Mebusan'dan geçerek yasalaştı.¹⁹⁷

Hükümet, Bahriye'nin de yeniden düzenlenip daha verimli hale getirilmesi gerektiğine karar vermişti. Reformları başlatmak üzere İngiliz Bahriyesi'nde eğitim görmüş Amiral Halil Paşa, 10 Ağustos'ta Bahriye Nezareti'ne Erkân-ı Harbiye-i Umümiye Reisi olarak atandı.¹⁹⁸ Ancak, kısa bir süre sonra Halil Paşa görevden alınarak bu makama Alman General Dittfurth Paşa getirildi.¹⁹⁹ Mutlakiyetçi rejim döneminde Bahriye, küçük onarımlardan başka birşey yapamayan bir tershaneye ve modası geçmiş ve işe yaramaz bir donanmaya sahip ve subaylarının çoğunun deniz eğitimi eksik olan bir rüşvet ve irtikab yuvasıydı. Bahriye Nezareti'ndeki reformun önündeki en büyük engel, eldeki donanmaya göre orta ve yüksek rütbeli subay sayısının fazlalığıydı. Yüksek derecedeki altmışbeş kadrodan beşi lağvedilecekti. Orta rütbelerdeki subayların çoğunun İttihad ve Terakki Cemiyeti destekçisi olmaları dolayısıyla, işten çıkarılmaları ya da parayla açığa alınmaları durumu daha da zorlaştıracaktı.²⁰⁰

Donanmanın yeniden düzenlenmesinin bir ilk adımı olarak, Tersane'den sorumlu Eşref Paşa'nın görevine son veril-

197 Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, ss.115-120.

198 "Abdul Hamid and the Committee," *The Times*, 12 Ağustos 1908, s.5.

199 "Von der türkischen Marine," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 24 Ağustos 1908, Akşam Baskısı, s.4; ve "Türkei: Zum Systemwechsel," *Vossische Zeitung*, 27 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.4.

200 "Das Ende der Paşchawirtschaft in der türkischen Marineverwaltung," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 20 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.3; ve "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch and H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, ss.282-283 içinde.

di.²⁰¹ Eğitime önem verileceğinin bir kanıtı olarak da üç geminin –Hamidiye ve Abdülmecid kruvazörleri ile yabancı yapımı bir destroyerin– Türk deniz sularında mürettebatı ve araç-gereci tamamlanmış bir şekilde tatbikat yapmasına karar verildi. Haliç ve Çanakkale'deki diğer pas tutmuş eski savaş gemilerinin ancak hurda fiyatına elden çıkarılarak 'değerlendirilebileceğine' inanılıyordu.²⁰² Aralarında Aziziye sınıfından dört eski zırhlı fırkateyn –ki bunların toplam sayısı zaten yedi idi– iki-üç sahil koruma gemisi ve birkaç gambotun da bulunduğu toplam yirmiiki gemi envanterden çıkarılmış, satılmalarına karar verilmişti.²⁰³ Donanmanın içine düşürülmüş olduğu bu vahim durum otuz küsur yıllık mutlakiyetçi rejimin tutumunun sonucuydu. 1875'te –Sultan Abdülaziz'in saltanatının son yıllarına doğru– İngiltere ve Fransa'nın hemen ardından dünyada üçüncü gelen Türk donanması, Sultan Abdülhamid'in saltanatı boyunca otuz yıl Haliç'te hapsedilmekle, büyük kayıplara uğramış oldu. Bu donanma zırhlı olarak yedi fırkateyn, sekiz korvet, üç dubaya ve zirhsız olarak da üç fırkateyn, yedi korvet, iki kruvazör, yirmidokuz torpidobot ile yedi navi, beş gambot, üç kompozayt, bir kalyon, bir brik, sekiz tarak dubası, bir skana ve yetmişdokuz vapur gibi yardımcı gemilere sahip bulunuyordu.²⁰⁴ Bahriye Nezareti'nin, donanma subaylarını

201 "Das Ende der Paschawirtschaft in der türkischen Marineverwaltung," *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 20 Ağustos 1908, Sabah Baskısı, s.3.

202 "The Reorganization of the Navy," *The Times*, 20 Ağustos 1908, s.3.

203 "Turkey: Military and Naval Reforms," *The Times*, 27 Ağustos 1908, s.3.

204 Cemal Özkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ordu," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, ss.1266-1267; ve Afif Büyüktugrul, "Sultan Abdülhamit Donanmamızı Neden Bağlandı?" ss.72-78. Donanmanın yeniden yapılanması ve yeni savaş gemileri alınması için yapılan çalışmalar 1 Nisan 1912 tarihinde tamamlanarak bir rapor halinde Hükümet'e sunuldu. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz., Afif Büyüktugrul, "II. Meşrutiyet Sonrasında Deniz Kuvvetlerimizin Düzenlenmesi Çabaları," ss.57-66; Afif Büyüktugrul, "İkinci Meşrutiyet Donanması ve Meclis Görüşmeleri," ss.62-71;

eğitmek amacıyla yurtdışından –çoğunluğunun İngiliz olması beklenen– çok sayıda yabancı öğretmen getirtmek için yakında açılması beklenen Meclis-i Mebusandan izin alması gerekiyordu.²⁰⁵

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderlik kadrosunda Sultan Abdülhamid'e karşı ciddi bir güvensizlik hakimdi. Devrim'in ilk günlerinde, eski mutlakiyetçi rejimin ve beraberrindeki tüm adaletsizliğin ayakta durmasında önemli bir etken olan 'Halife' lâkabının hiç duyulmaması da özellikle dikkat çekiciydi.²⁰⁶

Londra Büyükelçiliği'nde görevli ve ateşli bir İttihad ve Terakki Cemiyeti taraftarı bir Türk diplomat, *The New York Times* gazetesine verdiği bir demeçte, anayasal hareketin, Abdülhamid'in yerine tam ondokuz yıldır görüşmediği kardeşi Mehmed Reşad gelinceye kadar tam bir başarıya ulaşmış sayılmayacağını savunuyordu. Devrim gerçekleşmeden önce Mehmed Reşad'ın tahta çıkmasına, Türkiye'nin özgürlük günü olarak bakılıyordu. Devrim'den önceki günlerde Mehmed Reşad'ın anayasal rejimi kabul edeceği çok iyi biliniyor ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin düşüncelerine sempati duyduğuna inanılıyordu.²⁰⁷

Cenevre'den gelen 18 Ağustos tarihli –doğrulanmamış– bir habere göre, İttihad ve Terakki Cemiyeti liderleri Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi konusunu tartışmak ve

ve Afif Büyüktuğrul, "Osmanlı Devleti'nin Yapmayı Tasarladığı" Son Donanma," ss.67-72.

205 "The Reorganization of the Navy," *The Times*, 20 Ağustos 1908, s.3.

206 "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East*, s.253 içinde.

207 "Must Put Brother in Sultan's Place; Only Thus Can Constitution Be Assured, Says Turkish Diplomat in London," *The New York Times*, 16 Ağustos 1908, Üçüncü Bölüm, s.1.

buna karar verildiği takdirde yerine seçilecek kişiyi belirlemek üzere Ağustos ayı sonunda bu şehirde toplanacaktı. 208

İttihad ve Terakki Cemiyeti liderlik kadrosu ile İttihadçı subaylar, Abdülhamid'den kurtulmayı ciddi bir biçimde düşünüyordular. Abdülhamid'i tahttan indirmek için haklı nedenleri vardı: İttihadçılar, Abdülhamid'in tahtı kurtarmak ve anayasal düzeni devirerek mutlakiyetçi eski rejimi geri getirmek için Rusya ve Bulgaristan'dan bile yardım isteyeceğinden korkuyorlardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çabası sonucu, Ağustos ayı sonuna gelindiğinde, Sultan Abdülhamid ve eski rejim taraftarı monarşistlerin gücü tükenmiş ve siyasal platformda yerlerini İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne terketmişlerdi. 209

Ortalıkta dolaşan söylentilere göre, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin zerre kadar güvenmediği Sultan, yaptıklarından ötürü, ya dalkavuklarıyla aynı sonu paylaşacaktı ya da daha ağır bir bedel ödeyecekti. Ama devrimci hareketin önderleri böylesine kökten bir tavır takınırlarsa yalnızca dış güçlerin değil, aynı zamanda, Halife'ye hâlâ tapınılacak bir güç olarak bakan dindâr Müslümanların da tepkisini çekeceklerinin farkındaydılar. Böylesi bir tehlikeyi göze alamazlardı. Ayrıca, şurası da bir gerçektir ki, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Sultan'ın temsili bir güç olarak hâlâ ülkede siyasal istikrarı sağlamada faydalı olabileceğini düşünmekteydiler. 210 Ancak, halk arasında Sultan'a duyulan öfke artmaya devam

208 "To Depose Sultan: Said Young Türks Will Meet in Geneva to Plan Overthrow," *The New York Times*, 19 Ağustos 1908, s.4.

209 G. H. Fitzmaurice'den Tyrrell'a, İstanbul, 25 Ağustos 1908. ("The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East*, s.269 içinde).

210 "The Young Turkish Revolution," G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, 5: The Near East*, s.254 içinde.

etmekteydi. Bu da, özellikle, ülke dışında uzun yıllar geçirmiş ve bir çeşit intikam duygusuyla yüklü sürgünlerin dönüşünden kaynaklanıyordu.²¹¹

Devlet aygıtındaki geniş kapsamlı değişiklikler ve 1876 Kanun-u Esasisi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle –her ne kadar anayasada özgürlükleri tam olarak güvence altına alan maddeler eksikse de– mutlakiyetçi rejime geri dönüş tehlikesi, hiç değilse kısa vadede, ortadan kalkmıştı. Resmen iktidarı elinde bulundurmasa da, İttihad ve Terakki Cemiyeti, hem örgüt olarak güçlüydü, hem de halktan yoğun destek görüyordu. Genel seçimler için hazırlık yapılıyor ve İttihadcıların seçimlerden ülke çapında bir zaferle çıkarak Meclis-i Mebusan'da çok sayıda sandalye elde etmesi bekleniyordu. Tüm İttihadcıların dikkati seçimde ve gelecek hükümette yer almak isteyen gruplarla yapılan pazarlıklarda toplanmıştı. Sultan'ın tüm mutlak güçleri elinden alınmıştı; o, artık, gelecekte ülke içinde siyasal konularda çok az söz sahibi olabilecek anayasal bir padişahı. Anayasal özgürlükçü düzenin kurulmasıyla artık Abdülhamid tarafından gelebilecek karşı-devrimci teşebbüslerden korkmak gerekmiyordu. Sultan zararsız bir hale getirilmişti; ya da, daha doğru söylemek gerekirse, çoğunluk buna inanıyordu.

211 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 25 Ağustos 1908 ("The Young Turkish Revolution," in G. P. Gooch ve H. Temperley (Der.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, 5: *The Near East*, s.267 içinde).